ॐ श्रीवीतरागायनमः॥श्रीवर्द्धमानमर्हंतंनत्वाबालप्रबुद्धये॥विरच्यतेमित्तस्यदृष्टमंदर्न्यायदीपि-
का॥१॥प्रमाणनयैरधिगमऽतिमहान्शास्त्रतत्स्वार्थसूत्रं॥तत्रखलुपरमपुरुषार्थैनिः श्रेयसमाधन-
सम्यग्दर्शनादिविषयभूतजीवादितत्त्वाधिगमोपायनिरूपणपरंप्रमाणनयान्यांहिविवेचित-
जीवादय॥सम्यगधिगम्यंते॥तद्धितिरेकेणजीवादितत्त्वाधिगमेपकारांतरासंभवात्॥ततएव-
जीवाद्यधिगमोपायभूतौप्रमाणनयावयविविवेक्तव्यौ॥तद्विवेचनपराःप्राक्तनग्रंथाःसंत्येव॑
तथापिकेचिद्विस्मृताः"केचिज्जंनीगऽतिनतत्रबालानामधिकारः॥ततस्तेषांसुबोधायेनप्रमा-
णनयात्मकन्यायस्वरूपप्रतिबोधकशास्त्राधिकारसंपन्नयेप्रकरणमिदमारभ्यते॥ऽहहिप्र-
माणनयविवेचनमुद्देशलक्षणनिर्देशपरीक्षाद्वारेणक्रियते॥अनुद्दिष्टस्यलक्षणनिर्देशा-
नुपपत्तेः॥अनिर्दिष्टलक्षणस्यपरीक्षितुमशक्यत्वात्॥अथपरीक्षितस्यविवेचनायोगात्तत्रो-
कशास्त्रयोरपितथैववृत्तविवेचनमिहे॥ततत्रविवेक्तव्यानामात्रकथनमुद्देशः॥व्यतिकीर्ण-
वस्तुमात्रनिर्देशेनलक्षणं॥तदासुत्रोत्तिकारयादाः॥परस्परव्यतिकरेसतियेनान्यत्वंलक्षयते॥
तल्लक्षणमितिद्विविधलक्षणमात्मभूतमनात्मभूतंचेतितत्रय॥उक्तस्वरूपानुपविष्टंतदात्म-
भूतंयथाग्नेरौष्ण्यमस्पंदाद्यनेःस्वरूपं॥तदधिगमवादिनोव्यावर्त्तयति॥तद्विपरीतमभूतमनात्म

भूतंयथादंडःपुरुषस्यदंडिनमानयेत्युक्तेहिदंडःपुरुषानुपविष्टएवापुरुषंव्यावर्त्तयति
तद्वाक्षांक्षात्मभूतमग्नेरौष्ण्यमनात्मभूतंदेवदत्तस्यदंडइति॥असाधारणधर्मोलक्षणमिति
केचित्॥तदनुपपन्नंलक्ष्यधर्मिवचनस्यलक्षणधर्मिवचनसमानाधिकरण्यानावप्रसंगात्॥दं-
डादेरतद्धर्मस्यापिलक्षणत्वाच्चकिंचअव्याप्तिनिधानस्यलक्षणानामस्यापितथालक्षा॥तथा
हिगवयोलक्षणमानमनेद्या॥अव्याप्तमतिव्याप्तमसंभवित्वेति॥तत्रलक्ष्यैकदेशवृत्त्यव्याप्तंयथा
गोःशावलेयःलक्ष्यलक्ष्यवृत्तिव्याप्तंयथातस्यैवपशुत्वंवाधितलक्ष्यवृत्तयसंभवियथान
रस्यविषाणित्वं॥अत्रलक्ष्यैकदेशवृत्तिनपुनरव्याप्तस्यासाधारणधर्मलक्षणंनुलक्ष्यवृत्त
गोमात्रव्यावर्त्तकत्वं॥तस्माद्यथोक्तक्रमेवलक्षणंतस्यकथनंलक्षणनिर्देशः॥विरुद्धनानायुक्ति
प्रावल्यदौर्बल्यावधारणायप्रवर्त्तमानोविचारःपरीक्षा॥मासमत्वेवंदेवंस्यादेवंचेदेवंस्यादित्ये
वंप्रवर्त्तते॥प्रमाणनयोरुद्देशःसूत्रएवकृतःलक्षणमिदानींवक्तव्यंनिर्देष्टव्यं॥परीक्षाचय॥
थोचित्यंनविद्यतेऽद्देशानुसारेणलक्षणकथनमितिन्यायात्॥प्रधानत्वेनप्रथमोद्दिष्टस्यप्र-
माणस्यतावल्लक्षणमनुशिष्यते॥सम्यग्ज्ञानंप्रमाणं॥अत्रप्रमाणंलक्ष्यंसम्यग्ज्ञानंतुलक्षणं
लक्षणंगोरिवशास्त्रादिमलं॥अग्नेरिवौष्ण्यं॥अत्रसम्यक्पदंसंशयविपर्ययानध्यवसायनिरासाय

न्यायदी० २ क्रियते॥अप्रमाणत्वादेतेषांज्ञानानामिति॥तथाहि॥विरुद्धानेककोटिस्पर्शिज्ञानंसंशयः॥यथा स्थाणुर्वापुरुषोवेतिस्थाणुपुरुषसाधारणोदृतादिदर्शनानन्तरभाविनोमस्तकेकपोटशिरःपाणि देःसाधकप्रमाणाभावादनेककोट्यवलम्बिज्ञानस्यविपरीतैककोटिनिश्चयोविपर्ययः॥यथा शुक्तिकायामिदंरजतमितिज्ञानं॥अत्रापिसादृश्यादिनिमित्तंवशाच्छुक्तिविपरीतंरजतेनिश्च यः किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः॥यथागच्छतस्तृणस्पर्शादिज्ञानंकिंदंहिनाकोट्यवलंब नाभावान्नसंशयः॥विपरीतैककोटिनिश्चयाभावान्नविपर्ययोऽतिदूरेतिष्ठतीवा॥एतानिचस्ववि षयप्रमितिजनकत्वाभावादप्रमाणानिज्ञानानिसंति॥सम्यग्ज्ञानानित्वनन्तवीर्यादिभिरुक्तानि देनक्षुदक्षतेते॥ज्ञानपदेनप्रमाणः प्रमितिश्चव्याख्यातेति॥अस्तिहिनिर्देशेत्वेनतत्रापिसम्यक्त्वंनत्व ज्ञानत्वेऽनुप्रमितिकर्तृत्वप्रमातृत्वोपलभेवनज्ञानत्वमितिव्यद्यपिज्ञानमयदेनव्याख्यातंतथा पिप्रमितिर्नव्याख्यातेयुक्तिवक्तातस्माच्चसम्यग्ज्ञानत्वादितिचेत्तन्नवेदेवंव्याख्यादिज्ञानसाध नमिहज्ञानपदंकरणसाधनंस्यात्तेनतज्ज्ञायतेनेनेतिज्ञानमितिकरणसाधनेचानडितिकरणे ल्युनडुत्पत्तयानुशासनात्॥नचस्वसाधनंज्ञानपदंप्रमितिमाह॥अन्यथिनाभावसाधनात्करण २ साधनंपदं॥एवमेवप्रमाणपदमपिप्रमीयतेनेनेतिसाधनंकर्तव्यं॥अन्यथासम्यग्ज्ञानपदेन

सामान्याधिकरण्याघटनात्तेनप्रमितिक्रियांप्रतियत्करणंतत्प्रमाणमितिसिद्धं॥तदुक्तंप्रमाण निर्णये॥इदमेवहिप्रमाणस्यप्रमाणत्वंयत्प्रमितिक्रियांप्रतिसाधकतमत्वेनकरणत्वमितिन नेवंमण्यलिंगादीअतिव्याप्तिर्लक्षणस्यतत्रापिप्रमितिरूपंफलंप्रतिकरणत्वात्दृश्यते हिचक्षुषाप्रमीयते॥धूमेनप्रमीयतेऽग्नेर्नप्रमीयतइतिव्यवहारइतिचेत्तन्नअक्षादेःप्रमि तिप्रत्यसाधकतमत्वात्॥तथाहिप्रमितिःप्रमाणस्यफलमितिनकस्यापिविप्रतिपत्तिःसाचाज्ञा ननिवृत्तिरूपानदुत्पत्तौकरणेनज्ञानवतासतातावदज्ञानविरोधिनाज्ञानवितव्यंनचाक्षादिकमज्ञान विरोधि॥अचेतनत्वात्॥तस्मादज्ञानविरोधिनाचेतनधर्मेणैवकरणत्वमुचितं॥लोकेऽप्यंधकारविघ टनायतद्विरोधीपकाशाएवदीपात्स्पर्शेनपुनर्घटादिः॥तदविरोधित्वात्तेकिंचासमंविदितत्वादज्ञा दिर्नार्थप्रमितौसाधकतमंस्यात्॥स्वावभासनाशक्तस्यपरावभासकत्वायोगात्॥घटवत्॥ज्ञानेनस्वा परावभासकत्वंप्रदीपादिवत्॥तत्तुयतीतेततःस्थितंप्रमितावसाधकतमत्वादकारणमक्षादय इ तिचक्षुषाप्रमीयतइत्यादिव्यवहारेपुनरुपचारःज्ञाप्तिकरणेऽपचारप्रवृत्तौचमहत्कारित्वेनिबंध नंनहिमहत्कारित्वेनतत्साधकमितिकरणनामसाधकविशेषस्यानिश्चयवतस्तत्करणत्वात् तदुक्तंजैनेंद्रेसाधकतमंकरणमितितस्मान्नलक्षणस्याक्षादावतिव्याप्तिः॥अथापिप्रकाशवाहिक

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

बुद्धिरिति व्याप्तिः। तासां मध्ये गृह्यानत्वात्। अनवस्थानामाहतमतेप्रामाण्यमुपगम्यते इत्युच्यते। एकस्मिन्नेव घटे घटविषयाज्ञानविघटनार्थमाद्येज्ञाने प्रवृत्तेनघटप्रमितौ सिद्धायां पुनर्घटीयं घटीयमित्येवमुत्पन्नानुव्यवसायस्य खलु धारावाहिकज्ञानानि नहेयोपादेयप्रमितिं प्रति साधकतमत्वंप्रमाज्ञानेनैवप्रमितेरभिहितत्वात्। अकथितं तत्र लक्षणमिति व्याप्तिरिति यो गृहीतग्राहित्वात्। ननु घटेदृष्टे पुनरन्यव्यापारेणेश्वरादृष्टादेव दृष्टेपश्चान्नमंज्ञानंअप्रमाणंप्रामोतिधारावाहिकवदेतिचेत्। नदृष्टस्यापिप्रमेयस्यमारेषेमत्यदृष्टत्वात्। तदुक्तंदृष्टेपिसमारोपाज्ज्ञादृगिति। एतेननिर्विकल्पकेमनालोचनरूपेदर्शनेव्याप्तिरपिरहिता। तस्माद्व्यवसायरूपत्वेनप्रमितिकरणत्वाज्ज्ञानंतदिति साकारस्यदर्शनस्यज्ञानत्वाज्ज्ञानंनिराकारंदर्शनंनेतिसाकारंज्ञानंइतिप्रवचनात्। तस्मात्प्रमाणस्यसम्यग्ज्ञानमितिलक्षणेव्याप्तेरव्याप्तेश्चाभावः। अत्यक्षपरोक्षयोः। अत्यक्षंप्रमाणंदृष्टेः। अनुमानंतुविलक्षणदृष्टेरबाधितत्वात्। किमिदंप्रमाणंनामप्रतिनियतविषयाव्यभिचारित्वेतत्स्वोत्पत्तिकथंस्वतएवेतिमीमांसकाः। प्रमाणस्यस्वतउत्पत्तिरितिज्ञानसामान्यमप्रमुखीमात्रजनकत्वमित्यर्थः। तदुक्तंकुमारिलभट्टैः। तदेवज्ञानंदृष्टंकैः। ज्ञानोत्पादकहेतवतिरिक्तजनकत्वमुत्पत्तौस्वतंमितिज्ञानसामान्यसामान्याप्रामाण्यंज्ञायतेयथाविज्ञानविशेषेमत्वात्। विषयंतुअपेक्षतेज्ञानसामान्यसामान्यप्रामाण्यंज्ञानेपिज्ञेयमयादिरप्रमाणंसम्यग्ज्ञानं

प्रमाणमितिविज्ञानस्यावदनिर्वंधनोननवति। ततः संज्ञायादोषाद्धेत्वंतरमप्रामाण्येदोषादिकमंगीक्रियतेतथाप्रमाणेपिप्रामाण्यनिर्वंधनमन्यदवश्यमभ्युपगंतव्यंअन्यथाप्रमाणप्रमाणविनागानुपपत्तेः। एवमप्यप्रामाण्यंपरतःप्रामाण्यंस्वतइतिनवक्तव्यंविषयर्थेयेयिसमानत्वात्। अप्रमाणंहिवक्तुंअप्रमाणंस्वतःअप्रमाणंपरतइतिवक्तव्यमेवात्। तस्मादप्रामाण्यंवक्तव्यमाप्रमाण्यमपियपरतएवोत्पद्यतेनहिपटसामान्यसामग्यीरक्तपटेहेतुस्तद्भज्ञानसामान्यसामग्यीप्रमाणज्ञानहेतुः भिन्नकार्ययोभिन्नकारणप्रत्ययत्वात्। अन्यज्ञेविषयेअतः अनन्यज्ञेपरतः कोयमन्यज्ञोविषयः कोवानन्यज्ञउच्यतेपरिचित्। स्वयामतटाकजलादिरन्यज्ञः। तद्यतिरिक्तोनन्यज्ञः किमिदंस्वतइतिकिंनामपरतइतिज्ञानजायकादेवप्रामाण्यंज्ञप्तिरुत्पत्तिश्चस्वतइति। ततोतिरिक्तत्वरतइति तत्रतावदन्यज्ञेविषयेजलमिदमितिज्ञानेजातेज्ञानस्वरूपज्ञप्तिसमयएवतज्जंप्रामाण्यंविज्ञायतएवंअन्यज्ञेत्तरक्षणएवनिःशंकप्रवृत्तेरयोगात्। अस्मिन्हिजलज्ञानोत्तरक्षणएवनिःशंकोप्रवृत्तिः। अनन्यज्ञेविषयेजलज्ञानेजातेजलज्ञानंममजातमितिज्ञानस्वरूपनिर्णयेपिप्रामाण्यनिर्णयोन्यतइति एवंअन्यथोत्तरकालंसंदेहानुपपत्तेः। अस्मिन्हिसंदेहेजलज्ञानंज्ञानेमरीचिकेतितत्कामलपरिमलशिशिरमरुत्पथारप्रभृतिनिरवधारयतिप्रमाणंप्राक्तनंजलज्ञानंकैमलपरिमलाद्यन्यथानुपपत्तेरिति

उत्पन्नवत्प्रामाण्यमज्ञानिरपियरतएवेतियोगाः॥तथर्प्रमाण्योत्पत्तिःपरतऽतियुक्तंज्ञानिःधुनरप्र-
मेयविषयेस्वतएवेतिस्थितत्वात्तज्ञानिरपियरतएवेत्यवधारणानुपपत्तिः॥ततोव्यवस्थितमेतत्प्रमा-
ण्युत्पत्तौपरतएवज्ञप्तौतुकदाचित्स्वतःकदाचित्परतऽति॥तदुक्तंप्रमाणपरीक्षायांज्ञानिप्रमाणादि तिंप्र
ष्टमेसिद्धिरन्यथेतिप्रमंगतः प्रामाण्यंतुस्वतएवसिद्धिमभ्यासात्परतोन्यथेतितदेवंमुख्यवस्थितेपिप्रमा-
णसरूपेदुरभिनिवेशवशंगतैःकैश्चिन्मतादिभिरयंकल्पितैःप्रमाणलक्षणंमुलक्षणंमितियेयोग्रमस्मा
ननुयुक्तीमःतथाहि॥अविसंवादिज्ञानंप्रमाणमितिवोद्याःतदिदमस्मिंसंवादित्वमसंभवित्वादल
क्षणंवैशेषेनहिप्रत्यक्षमनुमानमितिप्रमाणद्वयमेवानुमन्यतेतदुक्तंन्यायविदोद्विविधंसम्यग्ज्ञा
नंप्रत्यक्षमनुमानंचेतितत्रनतावत्प्रत्यक्षस्याविसंवादित्वंतस्यनिर्विकल्पत्वेसविषयानिश्चायकत्वस्य स
मारोपविरोधित्वान्नावात्॥नाप्यनुमानस्यतन्मतानुसारेणतस्याप्यपरमार्थेभूतसामान्यगोचरत्वादि
ति॥अनधिगततथाभूतार्थनिश्चायकंप्रमाणमितिनाद्धाः॥तदप्यसंगतंतेरेवप्रमाणत्वेनाभिमतेषु स्मृ
तावाहिकज्ञानेष्वनधिगतार्थनिश्चायकत्वानावात्॥अनधिगतत्वविशेषविशिष्टार्थवेदनमात्रंकस्यचि
त्तेषामनधिगतार्थनिश्चायकत्वंनाशंकनीयं॥क्षणनामतिसूक्ष्माणांमात्रक्षियत्वमज्ञकत्वात्॥अनु ४
मितिप्रमाणमितिप्राभाकराःतदप्यसंगतंअनुमितिशब्दस्यभावसाधनत्वेकरणलक्षणप्रमाणा

भ्यांकरणसाधनत्वेनुभावलक्षणप्रमाणव्याप्तेःकरणभावयोरनयोरपितन्मतेप्रामाण्यानुपग
मात्॥तदुक्तंज्ञालिकानाथेनव्यधानावसाधनंतदामर्विदेवप्रमाणंकरणसाधनत्वात्मवनः॥
सन्निकर्षइतिप्रमाकरणंप्रमाणमितिनैयायिकाःतदपिप्रमादज्ञातंलक्षणंईप्सरायत्तंतदंगीकृ
तएवप्रमाणेव्याप्तेःअधिकरणेहिमहेश्वरःप्रमायाःनचकरणेनचायमनुक्तोपालंभःतन्मेप्रमाणंशिव
इतियोगाथेसरणीदयनैरुक्तत्वात्॥तत्परिहारायकेचनवालिशाःप्रमाणसाधनाश्रययोरन्यतरत्वेसतिप्र
माव्याप्यंप्रमाणमितिवर्णयंतितन्नयुक्तंप्रमाणसाधनाश्रयात्यतरत्वस्यद्यौलीचनायांमाधनमाश्रयोवेतिफलतः
तथाचपरस्परव्याश्रिर्लक्षणस्य॥अन्यान्यपियरानिमतानिप्रमाणस्यसामान्यलक्षणंस्वलक्षणंत्वादु
पेक्षंते॥तस्मात्स्वपरावभासनसमर्थंसविकल्पकमयंहीतग्राहकोसम्यग्ज्ञानमेवाज्ञानमर्थेनिवर्त्तय
त्यमाणमित्याहतेमतं॥१॥इतिश्रीपरमार्हतावार्यधर्मभूषणयतिविरचितायांन्यायदीपिकायांप्रमाणसा
मान्यलक्षणप्रकाशःप्रथमः॥छा॥१॥अथप्रमाणविशेषस्वरूपप्रकाशनायप्रस्तूयते॥प्रमाणं
द्विविधंप्रत्यक्षंपरोक्षंचेतितत्रविशदप्रतिभासंप्रत्यक्षंइदंप्रत्यक्षंलक्षंविशदप्रतिभासंलक्षणंयस्य
प्रमाणस्यतत्प्रत्यक्षंप्रतिभासोविशदइत्यनर्थांतरंकिमिदंविशदप्रतिभासत्वंनामभजतेतत्॥
ज्ञानावरणस्यक्षयाद्विशिष्टक्षयोपशमाद्वाज्ञानस्यानुमानार्थमंनविलक्षणमित्यर्थमनुभवसिद्धंदृश्यतेस्वलु

अग्निरस्मीत्याप्तवचनादनुमादिलिंगाद्वोत्पन्नादनुमानादयमग्निरित्युत्पद्यमानस्यैंद्रियकस्यज्ञानस्य विशेषः॥ एवमेभिर्लक्षणैर्ज्ञाद्येषु पदार्थेषु लक्षणसमन्वयमभिधाय तेषां दुरुक्तं गवयशिरकलंकदेवैर्न्यायविनिश्चये प्रत्यक्षलक्षणप्रकरणे सप्तमाकारमंजसेति विवृतं तस्मादविद्यापतिनानिर्मलप्रतिभासत्वमेवास्य पदार्थस्वभावप्रसिद्धं चैतत्सामर्थ्यापि परीक्षकस्यैवानतीवनिर्वाध्यतऽतितस्मात्सुष्ठूक्तं विज्ञानप्रतिभासात्मकं प्रत्यक्षमितिकल्पनापोढमभ्रांतं ज्ञानं प्रत्यक्षमितिताथागताः॥ अत्रहिकल्पनापोढपदेनसविकल्पस्यव्यावृत्तिरभ्रांतमितिपदेनलोकसमतथाचसमीचीनंनिर्विकल्पकंप्रत्यक्षमितुक्तंनभवति॥ तदेतद्बालचेष्टितंनिर्विकल्पकस्यप्रामाण्येमेवदुर्लक्षसमारोपाविरोधित्वात्॥ कुतः प्रत्यक्षत्वंव्यवसायात्मकस्यैवप्रामाण्यव्यवस्थापनात्॥ अनुनिर्विकल्पकमेवप्रत्यक्षंप्रमाणमस्तीत्यत्र॥ तदेवहिपरमार्थसत्सलक्षणजन्यंनतुसविकल्पकं॥ तस्मात्परमार्थभूतसामान्यविषयेत्वनार्थजन्यत्वात्॥ अतिव्याप्तेः॥ नार्थालोककारणत्वात्॥ नअर्थस्यालोककारणत्वं॥ ज्ञानकारणत्वानुपपत्तेः॥ तद्यथा॥ अन्वयव्यतिरेकगम्योहिकार्यकारणभावः॥ तत्रालोकस्यावन्मज्ञानकारणंतदभावेनक्तंचरादीनांमाजारादीनांज्ञानोत्पत्तेः॥ तज्ज्ञानेपिकारणमालोकः॥ तदभावेपिबुकादीनांतदनुपपत्तेः॥ तदुदयेपिनज्ञानकारणंतदभावेपिकेशमशकादिज्ञानोत्पत्तेः॥ तथाचकुतोर्थजत्वंज्ञानस्य॥ तदुक्तं॥ परीक्षामुखेनार्थालोककारणमितिप्रामाण्य

स्यनार्थव्यभिचारेणविधेयेनत्वार्थजन्यत्वेपिप्रामाण्यानुपगमात्॥ नहिकिंचित्तस्मादेवजायतेऽन्यत्तज्जन्यमन्यस्यकथंतत्कार्यंतत्कारणमितिचेत्॥ घटाद्यजन्यस्यापिपटादेस्तत्कार्यत्वंदृष्टमितिसमानोयमायुष्मतां॥ अर्थकथमयंविषयंप्रतिनियमः॥ अर्थदुत्पद्यतेघटज्ञानमर्थएवविषयोनपटइतिअर्थजन्यत्वेहिविषयंप्रतिनियमकारणंतज्जन्यत्वात्॥ इयमेवैतदितितन्नुनवतानानुपगम्यतेऽतिचेत्॥ योग्यतैवविषयंप्रतिनियमकारणमितिब्रूमः॥ कायोग्यताऽतिशयोनाम॥ तदावरणक्षयोयोग्यताक्षयोपशमलक्षणोयोग्यतयाहिप्रतिनियतमर्थंव्यवस्थापयतिऽतिएतेनतदाकारत्वात्तत्कार्यज्ञानमित्यपिप्रत्युक्तं॥ अतदाकारस्यापिप्रदीपादेस्तत्कार्यज्ञानत्वदर्शनात्॥ ततस्तदाकारवन्नजन्यत्वंमप्रयोजकंप्रामाण्येसविकल्पविषयेचूतस्यसामान्यस्यपरमार्थत्वंमेवाबाधितत्वात्॥ प्रत्युतसौगतानिमतएवस्वलक्षणेविवादत्वात्तस्मान्ननिर्विकल्पकरूपत्वंप्रत्यक्षस्यमनिकर्षस्यचयोगानुपगतस्यचेतनत्वात्कुतःप्रमितिकरणत्वंकुतस्तरांप्रमाणत्वं॥ कुतस्तरांप्रत्यक्षत्वं॥ किंचरूपप्रमितेरनिष्टेर्मेवचक्षुर्नकंअप्राप्यकारित्वात्तस्यतत्॥ सनिकर्षोनावेपिसाक्षात्कारिप्रमोत्पत्तेर्नमंनिकर्षरूपतैवप्रत्यक्षस्यनचाप्राप्यकारित्वंचक्षुषोप्रसिद्धंप्रत्यक्षतस्तथैवप्रतीतेः॥ ननुप्रत्यक्षागम्या

मपि चक्षुषो विषयप्राप्तिमनुमानेनमाधयिष्यामः परमाणुवत्तथा प्रत्यक्षाप्तिर्द्वेषियरमा
णुः कार्यत्वेसतीत्यनुपपन्नमनुमानेनमाधते तथा चक्षुः प्राप्यार्थप्रकाशकंबहिरिंद्रियत्वात्स्व
गिंद्रियवदित्यनुमानात्प्राप्तिसिद्धिः प्राप्तिश्चबहिर्मनिकर्षस्तेनमनिकर्षस्याव्याप्तिरिति
चेन्नअस्यानुमानानामत्वात् तद्यथा चक्षुरित्यत्रकः पदोनिर्देशः किंलौकिकंचक्षुरुतालौ
किकंआद्येहेतोः कालात्ययादिष्टत्वंगौलकाख्यस्यलौकिकचक्षुषोविषयप्राप्तेः प्रत्यक्षबाधित
त्वाद्वितीयोत्तराश्रयासिद्धेः अलौकिकस्यचक्षुषोऽप्रामाण्यसिद्धेः प्रामाण्यमुपादीप्तिसमानकाल
ग्रहणात्प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च चक्षुरप्राप्यकारीतिनिश्चीयते तदेवंमनिकर्षनिवेपिचक्षुषारूप
प्रतीतिर्जायतऽतिमनिकर्षोव्यापकत्वात्प्रत्यक्षस्यस्वरूपेणनवतिष्ठतिस्थितं अस्यचप्रमेयस्य
प्रपंचः प्रमेयकमलमार्तंडेमुलनः संग्रहग्रंथत्वात्सुनेहप्रतन्यते एवंचसौगतानिमतेनिर्वि
कल्पकंप्रत्यक्षंनापियौगाभिमतऽक्षियमनिकर्षः किंतर्हिविशदप्रतिभासमेवज्ञानंप्रत्यक्षं
सिद्धं ततप्रत्यक्षंद्विविधंसांव्यवहारिकंपारमार्थिकंचेतितत्रदेशतोविशदंसांव्यवहारिकं
प्रत्यक्षंयदज्ञानंदेशतोविशदमीषन्निर्मलंतत्सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमित्यर्थः तच्चतुर्विधं अव
ग्रहः ईहावायोधारणाचेतितत्रेंद्रियार्थसन्निकर्षसमनंतरमनाकारमालोचनानंतरभा

आचार्य भाऊदाजी लक्ष्मण नाईक
DR BHAU DAJI
MEMORIAL

वीमत्तावांतरजातिविशिष्टवस्तुग्राहीज्ञानविशेषोवग्रहः यथायंपुरुषऽतिनायंसंज्ञायः वि
षयांतरक्षुद्भेदेनस्वविषयनिश्चायकत्वात् तद्विपरीतलक्षणेहिसंज्ञायः यद्वाजवास्त्रिक
अनेकार्थानिश्चितापर्युदासात्मकः शब्दोज्ञायः तद्विपरीतोवग्रहऽतिनायंचसंज्ञायीहिनिर्ण
यविशेषोनत्ववग्रहऽति अवगृहीतार्थसमुद्भूतसंज्ञायनिश्चायतनमीहा तद्यथापुरु
षऽतिनिश्चितेर्थेकिमयंदाक्षिणात्यउतौदीच्यऽतिसंज्ञायेज्ञातिदाक्षिणात्येननवितव्यमिति
तन्निश्चायकोयेहास्यंज्ञानंजायतऽतिनाधादिविशेषनिर्ज्ञानिनाज्ञानात्मविगमनमवायः यथादा
क्षिणात्यएवायमिति कालांतरावस्मरणयोग्यतयातस्यैवज्ञानंधारणायद्वाद्युत्तरकालेवि
मऽत्येवंस्मरणंजायते ननुपूर्वपूर्वज्ञानगृहीतार्थग्राहकत्वादेतेषांधारणावाहिकवदप्रमाण
प्रसंगमितिचेत्तानविषयनेदेनागृहीतग्राहकत्वात् तथाहियोवग्रहस्यविषयोनामावीहायो
यः पुनरीहायानायमवायस्यस्यश्चावायस्यनेषधारणायाऽतियस्मिन्द्रव्यप्रतिभानोमूलनमेवेतत्
तदेतद्द्रव्यग्रहादिचतुष्टयमपियदेंद्रियेणजन्यतेतदेंद्रियप्रत्यक्षमित्युच्यते यदापुनरर्थिनिंद्रियेण
तदाऽनिंद्रियप्रत्यक्षंगीयते ऽंद्रियाणिस्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणियंचऽनिंद्रियंचमनः तद्
द्वयनिमित्तकमिदंलौकमंव्यवहारेप्रत्यक्षमितिप्रसिद्धत्वात्सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमुच्यते तदुक्तंऽ

आचार्य भाऊदाजी लक्ष्मण नाईक
DR BHAU DAJI
MEMORIAL

क्रियानिंद्रियनिमित्तंदेशतः सांव्यवहारिकमितिऽदंचायुक्तमप्रत्यक्षमुपचारसिद्धत्वात्तवस्तुतस्तु
परोक्षमेव मतिज्ञानत्वात्कुतोनुस्मृत्यनुमानतन्मतिज्ञानंपरोक्षमितिन्याय्यते॥आद्येपरोक्षमितिसूत्र
णात्॥आद्येमतिश्रुतज्ञानेपरोक्षमितिहिसूत्रार्थः॥उपचारमूलंपुनरत्रदेशतोविशद्यमितिकृ
तंविस्तरेण॥ननुसर्वतोविशदंपारमार्थिकंप्रत्यक्षं॥यद्ज्ञानंसाकल्येनसम्यगंतत्पारमार्थिकप्र
त्यक्षंमुख्यप्रत्यक्षमितियावत्॥तद्द्विधंविविकलंसकलंचतत्रकतिपयविषयंविकलंतदपि
द्विविधंअवधिज्ञानंमनःपर्ययज्ञानंचेतितत्रावधिज्ञानावरणक्षयोपशमाद्भवीयंतिरायक्षयो
पशमसहकृताज्ज्ञातंरूपिद्रव्यमात्रविषयमवधिज्ञानं॥मनःपर्ययज्ञानावरणवीर्यांतिरायक्ष
योपशममुत्कृष्टपरमनोगत्यर्थविषयं॥मनपर्ययः ज्ञानंमतिज्ञानस्येवावधिमनः॥पर्ययोरयं
तरंनेदात्मत्वार्थराजवार्तिकश्लोकवार्तिकजाष्यामावगंतव्यः॥सर्वद्रव्यपर्यायविषयंसक
लंतद्घातिक्षयोद्भूतनिरवशेषघातनात्समुन्मीलितंकेवलज्ञानमेवंसर्वद्रव्यपर्यायेषुकेवलस्ये
त्याज्ञापितत्वात्॥तदेवंसावधिमनः पर्ययकेवलज्ञानत्रयंसर्वतोविशद्यात्पारमार्थिकप्रत्यक्षं॥स
र्वतोविशद्यंचात्ममात्रमपेक्षत्वात्॥तन्नयुक्तंकेवलस्यपारमार्थिकत्वमवधिमनःपर्ययौत्वयुक्तं॥
विकलत्वादितिचेत्॥नसाकल्यवैकल्ययोरत्रविषयेपारमार्थिकत्वात्॥तथाहिसर्वद्रव्यपर्यायविष

यमितिकेवलंसकलंअवधिमनःपर्ययौतुकतिपयविषयत्वाद्विकलौनेतावतातयोःपारमार्थि
कत्वश्रुतिःकेवलवन्नयोरपिवैशद्यंस्वविषयेसाकल्येनसमस्तीतितावपिपारमार्थिकावेव
कश्चिदाह॥अक्षंनामचक्षुरादिकमिंद्रियंतत्प्रतीत्यदुत्पद्यतेतदेवप्रत्यक्षमुचितंनान्यदि
तितदसत्तत्रात्ममात्रमपेक्षाणंअवधिमनःपर्ययकेवलानामिंद्रियनिर्पेक्षाणामपिप्रत्य
क्षत्वाविरोधात्॥सृष्टत्वभेवहिप्रत्यक्षत्वप्रयोजकंनेंद्रियजन्यत्वं॥अतएवहिमतिश्रुतावधिम
नःपर्ययकेवलानांज्ञानत्वेनप्रतिपत्तानांमध्येआद्येपरोक्षंप्रत्यक्षमन्यदित्याद्योमतिश्रुत
योःपरोक्षत्वकथनमन्येषांत्ववधिमनःपर्ययकेवलानांप्रत्यक्षत्ववाचीयुक्तिःकथंपुनरेतेषां
प्रत्यक्षज्ञानत्वमितिचेत्तरूदितऽतिब्रूमः॥अक्ष्णोतिव्याप्नोतिजानातीत्यक्षआत्मात
न्नात्रापेक्षोत्पन्निकंप्रत्यक्षमितिकिमनुपपन्नंतद्धिंद्रियजन्यमप्रत्यक्षंप्रामाणमितिचेत्॥हंतवि
स्मरणशीलंलंबत्वमस्यवीचामस्वल्पोपचारिकंप्रत्यक्षमक्षजज्ञानस्यतत्तस्मात्प्रत्यक्षंक
मंप्रामाणिकानांहानिः॥एतेनाक्षेण्यःपरावृत्तंपरोक्षमित्यपिप्रतिविहितमवेदट्टष्टेयपरोक्षल
क्षणत्वात्॥स्यादेतदतींद्रियंप्रत्यक्षमस्तीत्यतिसाहसममंनावितत्वात्॥यद्यमंनावेतमपिकल्पे
तगगनकुसुमादिकमपिकल्पेतगगनकुसुमादेरप्रसिद्धत्वात्॥अतींद्रियप्रत्यक्षस्यत्रप्रमा

स्मर्तृन

न्यायदीपि० ८

णमिद्धत्वात्॥तथाहि॥केवलज्ञानंकपिलसुगतादीनांअसंनवद्बाधकप्रमाणत्वेनसंनवत्येवसर्वज्ञो हि
मनुमानाद्यनुसर्वज्ञत्वमेवाप्रसिद्धंकिमुच्यते॥सर्वज्ञोहीन्द्रियादिनिरपेक्षंकिंचिदप्रसिद्ध्यविषय॥
विज्ञेयत्वव्यवस्थापयितुमशक्तेरितिचेत्॥नसूक्ष्मांतरितदूरार्थाः॥कस्यचित्प्रत्यक्षाः॥अनुमेय
त्वादग्न्यादिवदित्यनुमानात्सर्वज्ञत्वसिद्धेः॥नुकंस्वामिनिः॥प्रेक्षावान्यस्यादावाप्तमीमांसाप्रस्ता
वेसूक्ष्मांतरितदूरार्थाः॥प्रत्यक्षाः॥कस्यचिद्यथाग्न्यादिरितिसर्वज्ञंसंस्थितिरिति
सूक्ष्माः॥स्वभावविप्रकृष्टाः॥परमाण्वादयः॥अंतरिताः॥कालविप्रकृष्टारामादयः॥दूरादेशविप्रकृ
ष्टामेर्वादयः॥एतेस्वभावकालदेशाविप्रकृष्टाः॥यदार्थाधर्मिणाविवक्षितासेतरेषांकस्यचित्प्रत्य
क्षाःसाध्यंदृष्टप्रत्यक्षत्वंप्रत्यक्षज्ञानविषयत्वात्॥विषयिधर्मस्यविषयेसुपचारेणोपपत्तेः॥अनुमेय
त्वादितिहेतुः॥अग्न्यादिदृष्टांतः॥अग्न्यादावनुमेयत्वंकस्यचित्प्रत्यक्षत्वेनोपलक्ष्यपरमाण्वादाव॥ नस
पिकस्यचित्प्रत्यक्षत्वंसाध्यत्वेनचाण्वादावनुमेयत्वमसिद्धं॥सर्वेषामप्यनुमेयत्वमसिद्धंविवादा॥
नावात्॥अस्तेवंसूक्ष्मादीनांप्रत्यक्षत्वसिद्धिःकारणंकस्यचिदशेषविषयंप्रत्यक्षज्ञानंतत्पुनरतीं
द्रियमितिकथंइत्थंयदितद्ज्ञानमैंद्रियकंस्यादशेषविषयंनस्यात्॥इंद्रियाणांस्वयोग्यविषयए॥ ८
वज्ञानजनकत्वशक्तेः॥सूक्ष्मादीनांचतदयोग्यत्वादिति॥तस्मात्सिद्धंतदशेषविषयंज्ञानमतींद्रिय

कमेवेति॥अस्मिन्नार्षेसर्वेषांसर्वज्ञवादिनांनविवादः॥यद्यात्मा॥अप्राकृ॥अदृष्टादयः॥कस्यचित्प्र
त्यक्षाः॥प्रमेयत्वादितिनन्वेवमस्तुअशेषविषयमाक्षात्करित्वलक्षणमतींद्रियप्रत्यक्षज्ञानंतत्रा
क्षेतद्गतिकथंकस्यचिदितिसर्वनाम॥॥मिमांसकज्ञापकत्वादितिचेन्नसत्यंप्रकृतानुमानात्सामान्यतः
सर्वज्ञसिद्धिः॥अर्हंतएतदितिपुनरनुमानांतरात्॥तथाहि॥अर्हन्नुमसर्वज्ञोनविरुद्धमर्हत्वादि
त्यथस्तुनसर्वज्ञोनामनिर्दोषःयथारथ्यापुरुषइतिकेवलव्यतिरेकिलिंगिकमनुमानंआवरण
रागादयोदोषास्तेषांनिःशेषक्षयेतत्वंहिनिर्दोषत्वंतत्तुस्वलुसर्वज्ञत्वमंतरेणनोपपद्यतेकिंचिदज्ञस्या
वरणादिदोषरहितत्वविरोधात्॥ततोनिर्दोषत्वमर्हतिविद्यमानंसर्वज्ञेसाध्येसेत्स्यति॥निर्दोषत्वं
पुनरर्हत्यरमेष्टिनियुक्तिशास्त्राविरोधित्वाद्वक्तृत्वमित्यादियुक्तिशास्त्राविरोधित्वाच्चैतदसि॥
मतमुक्तिमंसारतत्कारणत्वमनेकधर्मात्मकचेतनाचेतनात्मकत्वस्यप्रमाणबाधितत्वात्तमु
व्यवस्थितमेवा॥एवमपिसर्वज्ञत्वमर्हतएवेतिकथंकपिलादीनामपिमंत्राद्यमानत्वादितिचेत्तिन्न
यते॥कपिलादयोनसर्वज्ञाःसदोषत्वात्॥सदोषत्वंपुनर्वेदान्यायागमविरुद्धाभिधानात्॥तच्चतदवि
मतमुक्त्यादितत्वस्यसर्वथैकांतस्यचप्रमाणबाधितत्वात्॥तदुक्तंभिनिवेशमत्वमेवाभिनिर्दोषीयु॥ ८१
क्तिशास्त्राविरोधिवाक्॥अविरोधोयदिष्टंतेप्रसिद्ध्येन्नवाध्यते॥१॥त्वन्मतामृतबाह्यानांसर्वथैकांत

वादिनां॥आत्मानिमानदर्शनांसेवेंद्रष्टेनवैवाश्रताऽतिकारिकाद्वयेनएतयोरेवयशात्मानिमततत्व
वाक्षवाधयोस्समर्थनेप्रस्कृत्यानावेकांतदुष्यक्रमस्यात्कारस्यात्यलांछनऽसंतेआप्तमीमांसादर्न
ऽतिक्रतेविस्मरेणतदेवमतींद्रियंकेवलज्ञानंअर्हतंएवेतिसिद्धं॥तद्वचनप्रामाण्याच्चावधिम
नःपर्ययौरतींद्रियौ॥सिद्धिरित्यतींद्रियप्रत्यक्षमनवद्यं॥ततःस्थितंमीमांसवहारिकंपारि
मार्थिकंचेतिद्विविधंप्रत्यक्षमितिऽतिपरमार्हताचार्यधर्मभूषणयतिविरचितायांन्यायप्र
दीपिकायांप्रत्यक्षप्रकाशोद्वितीयः॥छा॥ ॥अथपरोक्षप्रमाणनिरूपणंप्रक्रम्यतेअविशद
प्रतिभासंपरोक्षं॥अविशदप्रतिभासत्वंलक्षणंयस्यप्रतिभासोविभ्रमोननवति॥तत्परोक्षप्रम
णमित्यर्थः॥विशद्यमुक्तलक्षणंततोन्यंविशद्यमस्यलक्षंतदप्यनुनवभिद्यमेवाप्रामाण्यमात्रविषय
त्वंपरोक्षप्रमाणलक्षणमितिकेचित्॥तन्मप्रत्यक्षस्यापिसामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वेनतस्य
लक्षणस्यासंनविलात्॥तथाहिघटादिविषयेषुप्रवर्त्तमानंप्रत्यक्षप्रमाणंतऽतेतेनरूपेणसामान्या
कारंघटत्वादिकंप्रत्यक्षाकारंचव्यक्तिरूपंयुगपदेवप्रकाशयदुपलब्धं॥तथापरोक्षमपीतिनसा
मान्यमात्रविषयत्वंपरोक्षलक्षणंअपित्ववैशद्यमेवासामान्यविशेषयोरेकतरविषयत्वेनप्रमा
णत्वमेवअनुपपन्नं॥सर्वप्रमाणानांसामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वाभ्यनुज्ञानात्॥तदुक्तंसा

ज्ञानस्मृ
दे
स्मेवपरोक्ष
ए

मान्यविशेषात्मातदर्थोविषयऽतिसूत्रं॥अविसदावभासनंपरोक्षमिति॥तत्रेचविधंस्म
तिःप्रत्यभिज्ञानंतर्कोनुमानंमागमश्चेति॥पंचविधस्मरणस्यपरोक्षस्यप्रत्ययांतरमापेक्षत्वेनोत्प
त्तिः॥तद्यथास्मरणस्यप्राक्तनानुनवापेक्षात्प्रत्यभिज्ञानस्यस्मरणानुनवापेक्षातर्कस्यानुनवस्म
रणप्रत्यभिज्ञानापेक्षाः॥अनुमानस्यचलिंगदर्शनाद्यपेक्षा॥आगमस्याप्तसूत्रश्रवणसंकेतग्रहण
द्यपेक्षाप्रत्यक्षस्यानुमतआस्तांतावेणीवीत्यत्रेस्मरणादीनांप्रत्ययांतरापेक्षात्रतत्रतत्रनिवेद
यिष्यतेऽतत्रचकानामस्मृतिः॥तदित्याकारागानुनूतवस्तुविषयास्मृतिः॥यथासदेवदत्तऽतिअत्र
हिप्रागनुनूतएवदेवदत्तस्तत्रयाप्रतीयतेतत्सादृश्यात्प्रतीतिस्मृतिस्त्रिस्त्रिन्यनुनूतविषयाचअनेनु
नूतेविषयेतदनुत्पत्तेः॥तन्मूलैवानुनवोधारणारूपएवात्रवयंहाद्यनुनूतेविधारणायाअनावेस्म
तिजननायोगात्॥धारणाहितथात्मानंसंस्कारोतियथात्मावात्माकालांतरेपितस्मिन्विषयेज्ञान
मुत्पादयतितदेतद्धारणाविषयेमसुत्पन्नंतत्स्त्रिस्त्रिज्ञानंस्मृतिरितिसिद्धं॥ननैवंधारणागृहीत
एवस्मरणस्योत्पत्तौगृहीतग्राहित्वादप्रामाण्यप्रसक्तऽतिन्नविषयविशेषसंज्ञावादीहादिवत्
यथाह्यवग्रहादिगृहीतविषयाणांईहादीनांविषयविशेषसंज्ञावात्तस्यविषयसमारोपव्यवछे
दकत्वेनप्रामाण्यंतथास्मरणस्यापिधारणागृहीतविषयप्रवृत्तावपिप्रामाण्यमेवधारणाद्वीदं या

तावच्छिन्नोविषयःस्मरणस्यतुतन्नावच्छिन्नःतथाचस्मरणंस्वविषयाम्मरणादिसमानीयप्रत्यक्षे
दकत्वात्प्रमाणमेवतदुक्तंप्रमेयकमलमार्तंडेविस्मरणमंशयविपर्य्यासलक्षणःप्रमाणेषे
त्तिातन्निराकरणाद्धान्यांःस्मृतेःप्रामाण्यमितिात्यदिचानुभूतेपदृष्टमित्येतावतास्मरणम्म
प्रमाणंस्यातर्हिअनुमितेऽपीप्रमात्वदृष्टंप्रत्यक्षमप्रप्रमाणंस्यात्तत्रविसंवादिलाद्धप्रमाणं
स्मृतिःप्रत्यक्षादिवत्तनहिस्मृतानिद्रियादिषुप्रवर्त्तमानस्यविषयविसंवादोस्तियत्रास्तिवि
संवादस्तत्रस्मरणम्प्रमाणमस्तेप्रत्यक्षादिवत्तदेवंस्मरणस्वंपृथक्प्रमाणमस्मीतिसिद्धं
अनुभवस्मृतिहेतुकंसंकलनात्मकंज्ञानंप्रत्यभिज्ञानंऽदंतौलेखिज्ञानमनुभवःतत्रोल्लेखि
ज्ञानंस्मरणंतदनुभवमनुष्यंपूर्वेद्युरेकदासदृश्यंविलक्षणादिविषयंयत्तत्संकलनरूपंज्ञानंज्ञा
यतेतत्प्रत्यभिज्ञानमितिज्ञातव्योयथागोवायंदेवदत्तःगोज्ञादृशोगवयःगोविलक्षणोमहि
षःइत्यादिःअत्रहिपूर्वेद्युरनुभवदृष्टेगिनदत्तस्यपूर्वेद्युरदृष्टगवयव्यापकमेकत्वंप्रत्यभि
ज्ञानस्यविषयःतदिदमेकत्वंप्रत्यभिज्ञानंद्वितीयेनपूर्वानुभूतगौप्रतियोगकंगवयनिष्ठंसा
दृश्यंतदिदंमादृश्यप्रत्यभिज्ञानंतृतीयेनपुनःप्रागनुभूतगोप्रतियोगिकंमहिषनिष्ठंवैशा
दृश्यंतदिदंवैशादृश्यप्रत्यभिज्ञानंएवमन्येपिप्रत्यभिज्ञाभेदायथाप्रतीतिस्वयमुत्प्रेक्ष्या

स्मृतिसापेक्षत्वान्नेदमुक्तंकेचिदाक्षः प्रत्यनुभवस्मृतिव्यतिरिक्तंप्रत्यभिज्ञानं नास्ति
तिदसत्प्रत्यनुभव २९

त्रत्रसर्वत्राप्यनुभवस्यवर्त्तमानकालवर्त्तिविवर्त्तमात्रप्रकाशकत्वंस्मृतेस्तुातीतविवर्त्तद्योत
कत्वमितितावद्वैमुख्यंगतिःकथंनामतयोरतीतवर्त्तमानकालसंकलितैकाकारदृश्यादिवि
षयावगाहित्वंतस्मादस्तिस्मृत्यनुभवौतिरिक्तंतदुभयतरजात्यविसंकलनज्ञानंतदेवप्रत्यभिज्ञा
नंअथरेत्वेकत्वप्रत्यभिज्ञानेप्रमुपगम्यापितस्यप्रत्यक्षेतरजातंकत्वंयेतिातद्यथाअयंदित्थो
न्यायव्यतिरेकानुविधायितत्वंप्रत्यक्षमितितावत्यसिद्धंइंद्रियाद्व्यतिरेकानुविधायिचे
दंप्रत्यभिज्ञानंतस्मात्प्रत्यक्षमितितन्नइंद्रियाणांवर्त्तमानदशापरामर्शीत्रीपदीत्वेन
वर्त्तमानातीतदशाव्यापकैकावगाहिज्ञानंघटयितुंनशक्तानिद्रियाणांयुक्तिमती
चक्षुषारसादेरपिप्रतीतिप्रसंगात्।।नचसत्यमेतदिंद्रियाणांवर्त्तमानदशावगाहित्वंमेवंतथा
पितानिमहंकारिममवधानमाश्रित्यदृश्यव्यापिन्येकत्वेपिप्रतीतिंजनयंतु।।अंजनसंस्का
तंचक्षुरिवव्यवहितेर्थेनहिचक्षुषोव्यवहितार्थप्रत्यायनमाश्रित्यप्रमाणमस्ति।।अंजनसंस्कारवशात्
तथात्वमुपलभ्यंतदृदेवंस्मरणादिमहंकृतान्नींद्रियाणेवदृश्यव्यापकमेकत्वंप्रत्यायय
न्तीतिकिंप्रमाणंतरंकल्पनीयमेनेतितदपिमतंसहकारिसहस्रसमवधानेपिविषयवृ
त्तेरयोगात्।।चक्षुषोह्यंजनसंस्कारादिःसहकारीस्वविषयेरूपादावेवप्रवर्त्तकोनान्यविषयेरसा

दावविषयअपूर्वेन्द्रियवस्थाव्यापकमेकत्वमिंद्रियाणेतस्मान्नत्यत्वायनायप्रमाणंतरमन्वेष
णीयमेवसर्वत्रापिविषयविशेषद्वारेणप्रमाणनेदमवस्थानात॥किंचास्यष्टेवेयंतदेवेदमि
तिप्रतिपत्तिः॥तस्मादपिनतस्याः प्रत्यक्षांतर्भावइति॥अवस्तुरूपेचैतदेवंविज्ञेयंचक्षुरादेरेकस्य
तीतिजननसामर्थ्यंनास्तीति॥अन्यथालिंगदर्शनव्याप्तिस्मरणादिमद्दकृतचक्षुरादिकमे
ववस्त्वादिलिंगिज्ञानंजनयेदितिनानुमानमपिएथक्प्रमाणंस्यात॥स्वविषयमात्रएवचरि
तार्थत्वाच्चक्षुरादिकमिंद्रियंनलिंगिनिप्रवर्त्तेंद्रियजत्वमितिचेत॥एवंतेतत्किंमयरार्द्धांतत
स्थितंतेप्रत्यभिज्ञानारब्धेएथक्प्रमाणेमस्तीतिसादृश्यप्रत्यभिज्ञानमुपमानारब्धेएथक्प्रमाणं
मितिकेचित्कथयंति॥तदमत्तस्मात्प्रत्यनुभवपूर्वकंसंकलनज्ञानत्वेनप्रत्यभिज्ञानत्वाभवेत्ते
अन्यथागोविलक्षणोमहिषइत्यादिविज्ञानस्यप्रत्यक्षदर्शनस्मादूरमित्यादेश्चसप्रतियो
कस्मएथक्प्रमाणत्वंस्यान्नतोवैज्ञानदर्शादिप्रत्ययस्यापिप्रत्यभिज्ञानलक्षणांतर्भावेनप्रत्यभिज्ञा
नमेवेतिप्रामाणिकपक्षइति॥अनुप्रत्यभिज्ञानंकस्मिंश्चित्तर्कः॥व्याप्तिज्ञानंतर्कःसाध्यसाधनयो
र्गम्यगमकभावप्रयोजकोव्याप्तिवारंवंधइतिहिलुः॥संबंधविशेषोव्याप्तिरविनाभावइतिवयं॥
दिरूपंतेतन्नाप्रत्यक्षंस्वसंबंध्यादिधूमादिरेवगमयतिनतुघटादि॥तदनावात्साध्याविनाभाव

परनाम्नोव्याप्तेःप्रतीतेर्यत्साधकतमंतदिदंतर्कारव्यंप्रमाणमित्यर्थः॥तदुक्तं॥श्लोकवार्त्तिक
नाम्नो॥साध्यसाधनसंबंधज्ञाननिबंधनंरूपेहिफलेसाधकतमस्यकर्तृतितर्कस्यैवव्यपदे
शांतरंमचतुर्कोव्याप्तिमकलदेशकालोपसंहारेणविषयीकरोतिः किमस्योदाहरणं
उच्यतेःयत्रधूमवत्तेतत्राग्निमत्तमितिः॥अत्रहिधूमेसतिन्वयीग्युपलंभेः॥अग्न्यभावेचधूमा
नुपलंभेनसर्वत्रसर्वदाधूमोग्निंनव्यभिचरत्येवंसर्वोपसंहारेणविनाभाविज्ञानंपश्चादुत्प
तर्कारव्यंएथग्वेवप्रत्यक्षत्वहिमन्निहितदेशएवधूमाग्निसंबंधप्रकाशानान्व्याप्तिप्रकाश
कत्वं॥सर्वोपसंहारवतीहिव्याप्तिःनानुयद्यपिप्रत्यक्षमात्रंव्याप्तिविषयीकरोतिज्ञानंनव
तिंतथापिविशिष्टंप्रत्यक्षंतत्रज्ञानरूपमेवातथाहिःमहानसादीतावत्यग्रेधूमाग्नीदृशेनमि
कंप्रत्यक्षंतदनंतरंन्वयीव्यतिरेकीचप्रत्यक्षाणिप्रवर्त्तंतेतानिचप्रत्यक्षाणिनसर्वाणिव्याप्तिविषयीक
रणसमर्थानिअपितुपूर्वपूर्वानुभूतधूमाग्निस्मरणतत्समातीयत्वानुसंधानरूपप्रत्यभिज्ञान
सहकृतःकोपिप्रत्यक्षविशेषोव्याप्तिमवैषिसंहारवतीमपिगृह्णातितथाचस्मरणप्रत्यभिज्ञा
नसहकृतेप्रत्यक्षविशेषेव्याप्तिविषयीकरणसमर्थेकिंतर्कारव्येनएथक्प्रमाणेनेतिकेचि
त्तेपिन्यायमार्गानभिज्ञाःसहकारिसमवधानेपिविषयप्रवृत्तिर्नघटतइत्युक्तत्वात॥तस्मा

DR BHAU DAJI

२ व्याप्तिग्रहणसमर्थं प्रमितितर्कः सएव अनुमानादिकं तु व्याप्तिग्रहणप्रत्यक्षानन्तरं वैधात्तु प्रत्यक्षदृष्टभावविकल्पे

३ श्रुतप्रमाणं

त्यत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणं मम मंजसं ऽदंजसमंजसं स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं यो दर्शनरूपं प्रत्यक्षं मिलित्वा तादृशो मे कं ज्ञानमनयंतियं व्याप्तिं गृह्णातीति मन्यंते तएवं एव्याप्तिविकल्पः किमप्रमाणं मितियद्यप्रमाणं कथं नामतद्धीतायोव्याप्तीसमाश्वासः अथप्रमाणं किं प्रत्यक्षमथवानुमानं तावत्प्रत्यक्षमसम्भवप्रतिभासत्वात् नानुमानं लिंगदर्शनाद्यनपेक्षत्वात् ताभ्यामन्यदेवकिंचित्प्रमाणमितिचेदागतस्तर्हितर्कातदेवंतर्कस्यप्रमाणनिर्णीतप्रमितिदानीमनुमानमनुवर्ण्यते साध्यनासाध्यविज्ञानमनुमानं साध्यात्साध्यविज्ञानमितिलक्षणकथनात्साधनाद्धूमादेर्लिंगाद्साध्येऽग्न्यादौ लिंगिनियविज्ञानंजायतेतदनुमानं तत्रैवाव्युत्पत्तिविच्छित्तिकारणत्वात् पुनःसाधनज्ञानमनुमानंतस्यसाधनाद्व्युत्पत्तिविच्छेदमात्रीयद्वीणेनसाध्यज्ञाननिवर्तकत्वायोगात्तदीयदुक्तंनेयायिकैर्लिंगपरामर्शोनुमानमितिअनुमानलक्षणंतदविनीतविप्रतिपत्तिनिवेदितंनवति वयंत्वनुमानप्रमाणस्वरूपलाभेव्याप्तिस्मरणसहकृतोलिंगपरामर्शःकरणमितिमन्यामहेस्मतादिस्वरूपलाभेअनुमानादिवत्तात्पर्यमाहिधारणस्योनुभवःस्मृतीहेतुः तदात्विकानुभवस्मृतीप्रतिनिज्ञानेप्रतिनिज्ञानानुभवःसाध्यसाधनविषयस्तकैतद्लिंगज्ञानंव्याप्ति

अत्र अनुमानं लक्षणं

१२

स्मरणादिसहकृतमनुमानोत्पत्तौनिबंधनमितिचेत्तत्सुमंगतमेवननुनवतांमतेसाधनमेवानुमानेहेतुर्नतुसाधनज्ञानंसाधनात्साध्यविज्ञानमनुमानमितिवचनात्तादितिचेत्तान्साधनादित्यत्रनिश्चयपथप्राप्तात्साधनादितिविवक्षणात् अनिश्चयपथप्राप्तस्यधूमादेःसाधनत्वमेवाघटमानत्वात्तथाचोक्तंतत्वार्थश्लोकवार्तिकेसाध्याद्साध्यविज्ञानमनुमानंविदुर्बुधाइतिसाधनात्साध्यज्ञायमानाद्धूमादेःसाध्येग्न्यादौलिंगिनियविज्ञानंतदनुमानंअज्ञायमानस्यतस्यसाध्यज्ञानजनकत्वेहिअनुमादीनामगृहीतधूमादीनामप्यनुमानोत्पत्तिप्रसंगात्तस्मात्ज्ञायमानलिंगकरणकंस्यसाध्यज्ञानंस्यादेवसाध्याद्व्युत्पत्तिनिमित्तकारणत्वेनानुमानत्वेनानुलिंगपरामर्शोदेरितिबुधाःसाधनमाहुरिकाविदुरितिवार्त्तिकार्थः किंतत्साध्यंयद्धेतुकंसाधनज्ञानमनुमानमितिचेत्तदुच्यते निश्चितान्यथानुपपत्तियेषांसाधनानांतेनिश्चितान्यथानुपपत्तिकंसाधनंयस्यसाध्यस्यतत्तथोक्तं निश्चितान्यथानुपपत्तिकंसाधनंयस्यसाध्यस्यतत्तथोक्तं साध्यानावामंजवैनियमारूपात्साध्यविनाभावायथायथायोगंसाध्यमनुपपत्तिरकारणंनप्रमाणेननिर्णीतात्तत्साध्यमितिसूत्रार्थः तदुक्तंकुमारनंदिभट्टारकैरन्यथानुपपन्नत्वैकलक्षणंलिंगमंगंगतइति किंतत्साध्यंयदविनाभावःसाध्यलक्षणंउच्यतेशक्यमनिष्टेप्रतिषेधेप्रसिद्धंसाध्यंयत्यत्प्रकाशादिप्रमाणबाधितत्वेनसाध्यंयेनशक्यंवाद्यनिष्टतत्वेनानिष्टेप्रतिषेधेदेहाद्यशक्यंतत्वेना

५ निश्चितसाध्यान्यथानुपपत्तिकंसाधनं

प्रसिद्धंतदेवसाध्यंअरूपकत्वमसाध्यत्वेवज्ञानुपलब्धादेरपिसाध्यत्वप्रसंगात्अनिष्पिप्रेतस्यसाध्य
त्वेतिप्रसंगात्।प्रसिद्धस्यसाध्यत्वेपुनरनुमानवैयर्थ्यात्तदुक्तंन्यायविषयेसाध्यमकृतमनि
प्रेतमप्रसिद्धंततोपरंसाध्यमसंविरुद्धादिसाधनाविषयत्वतदित्यर्थः।यच्चकृतमनिप्रेतमप्र
सिद्धंतत्साध्यंततोपरंसाध्यमसंकिंतत्।विरुद्धादिविरुद्धंप्रत्यक्षादिबाधितंआदिशब्दादन
निप्रेतंप्रसिद्धंचेतिकृतएतत्साधनाविषयत्वतःसाधनेनगोचरीकर्तुमशक्यत्वात्तदित्यकलं
कदेवानामनिष्पायलेशःतदनिष्पायमाकल्पंतुस्माद्यदिष्टापतिर्वेदसाधनसाध्यमध्यक्ष
त्वादेरेकदानिष्कंबाअन्यथानुपपत्तेरेकलक्षणंतत्रसाधनेसाध्यंशक्यमनिप्रेतमप्रसिद्धमुदाहृत
मितिःतदेवमविनाभावनिश्चयैकलक्षणात्साधनाद्यच्छक्यमनिप्रेताप्रसिद्धरूपस्यसाध्यस्यज्ञानमनुमा
नमितिसिद्धंःतदनुमानंद्विविधंस्वार्थंपरार्थंचतत्रस्वयमेवनिश्चितात्साधनात्साध्यज्ञानंस्वार्थानु
मानंपरोपदेशमनपेक्ष्यस्वयमेवनिश्चितात्यत्रकृतकत्वानुमेयत्वेतन्मिस्मरणमहकृताद्धूमादेःसाधन
दुत्पन्नंपर्वतादौधर्मिण्यग्न्यादेःसाध्यस्यज्ञानंस्वार्थानुमानमित्यर्थःअथपर्वतीयमग्निमानूधूमा
वत्वादितिःअयंहिस्वार्थानुमानस्यावयवोयत्रयत्रधूमस्तत्रतत्राग्निरितिव्याप्तिंस्मृत्वापर्वतादौ
धर्मिणिधूमंदृष्ट्वातत्राग्निमनुमिनोतिःतदेतत्पंचावयवंवाक्यंपरार्थानुमानंतदुपचारात्।तत्र
धर्मिणिसाध्यधर्मविशिष्टस्यधर्मिणःपक्षत्वात्।तथाचस्वार्थानुमानस्यधर्मिसाधनेसाध्य
धर्मसाधनेचसतिपक्षसाधनेनैवादंगद्वयंचेतिसिद्धंविवक्षायावैचित्र्यात्।पूर्ववत्रहिधर्मिधर्मनेदविवक्षा
उत्तरत्रतुतत्समुदायविवक्षामएवधर्मिलेनाभिमतःप्रसिद्धएवतदुक्तमभियुक्तैःधर्मिद्वेधर्मीतिप्र
सिद्धत्वंचधर्मिणःक्वचित्प्रमाणतःक्वचिद्विकल्पात्।क्वचित्प्रमाणविकल्पाभ्यांतत्रप्रत्यक्षाद्यन्यतमा
वधृतत्वंप्रमाणप्रसिद्धत्वंअनिश्चितप्रामाण्यप्रमाणप्रत्ययोगोचरत्वंविकल्पप्रसिद्धत्वंतदुभयविष
यत्वंप्रमाणविकल्पप्रसिद्धत्वंतत्रप्रमाणसिद्धोधर्मीयथाधूमवत्वादग्निमत्वेसाध्येपर्वतःसर्वेषुप्रत्य
क्षेणानुपलभ्यमानेषुविकल्पसिद्धोयथासर्वज्ञोस्तियुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वादित्यस्तित्वेसाध्येसर्वज्ञः
अथवाशशविषाणंनास्तीतिनास्तित्वेसाध्येशशविषाणंसर्वज्ञोहिअस्तित्वसिद्धेःप्राक्प्रत्यक्षादिप्रमाणसि
द्धेःअपित्वप्रतीतिमात्रसिद्धइतिविकल्पसिद्धोयंधर्मीतथाशशविषाणमयिनास्तित्वसिद्धेःप्राग्विकल्प

अस्यचस्वार्थानुमानस्यत्रीण्यंगानिधर्मीसाध्यंसाधनंच।तत्रधूमंचतत्रसाधनंगमकत्वेनांगंसाध्यंतुग
म्यत्वेनधर्मीपुनःसाध्यधर्मीधारत्वेनआधारविशेषनिष्ठतयाहिसाध्यसिद्धिरनुमानप्रयोजनंधर्मिसा
ध्यस्यानुमानेनिश्चयकालेएवसिद्धत्वात्।यत्रयत्रधूमस्तत्रतत्राग्निरितिव्याप्तिंस्मृत्वापक्षीहेतुरि
त्यंगद्वयंस्वार्थानुमानस्यसाध्यधर्मविशिष्टस्यधर्मिणःपक्षत्वात्।तथाचस्वार्थानुमानस्यधर्मिसाधनेसाध्य
दावित्रीण्यंगानिपक्षसाधनेनैवादंगद्वयंचेतिसिद्धंविवक्षायावैचित्र्यात्।पूर्ववत्रहिधर्मिधर्मनेदविवक्षा
उत्तरत्रतुतत्समुदायविवक्षामएवधर्मिलेनाभिमतःप्रसिद्धएवतदुक्तमभियुक्तैःधर्मिद्वेधर्मीतिप्र
सिद्धत्वंचधर्मिणःक्वचित्प्रमाणतःक्वचिद्विकल्पात्।क्वचित्प्रमाणविकल्पाभ्यांतत्रप्रत्यक्षाद्यन्यतमा
वधृतत्वंप्रमाणप्रसिद्धत्वंअनिश्चितप्रामाण्यप्रमाणप्रत्ययोगोचरत्वंविकल्पप्रसिद्धत्वंतदुभयविष
यत्वंप्रमाणविकल्पप्रसिद्धत्वंतत्रप्रमाणसिद्धोधर्मीयथाधूमवत्वादग्निमत्वेसाध्येपर्वतःसर्वेषुप्रत्य
क्षेणानुपलभ्यमानेषुविकल्पसिद्धोयथासर्वज्ञोस्तियुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वादित्यस्तित्वेसाध्येसर्वज्ञः
अथवाशशविषाणंनास्तीतिनास्तित्वेसाध्येशशविषाणंसर्वज्ञोहिअस्तित्वसिद्धेःप्राक्प्रत्यक्षादिप्रमाणसि
द्धेःअपित्वप्रतीतिमात्रसिद्धइतिविकल्पसिद्धोयंधर्मीतथाशशविषाणमयिनास्तित्वसिद्धेःप्राग्विकल्प

न्यायदीपि-
१४

ल्पगमः ममवेपिधर्मीतिप्रमाणविकल्पसिद्धेधर्मीप्रमाणेनयसिद्धयोर्धर्मिणोःसाध्येकामचारः
विकल्पसिद्धेनुधर्मिणिमन्नासन्नयोरवमाधत्वमितिनियमात्तदुक्तंविकल्पसिद्धेतस्मिन्नसन्नेतरे
साध्येऽतितदेवंपरोपदेशानर्थेनिर्णयमाधनात्तदङ्गत्वमानाद्धर्मिनिर्णयायासाध्येविज्ञानंततस्तस्यार्थानु
मानमितिस्थितं।।तदुक्तंपरीपदेशाज्ञानावेपिसाधनात्।।साध्यधीर्धर्मयदङ्गतयेतेस्यार्थमनुमानं।

५धर्मात्मा

तदुक्तमेतेऽतिपरोपदेशसिद्धेयेस्यतस्तस्यविज्ञानंततस्यरार्थानुमानंप्रतिज्ञाहेतुरूपपरोपदेशवशात्
श्रोतुरुत्पन्नंसाधनात्।।साध्यविज्ञानंपरार्थानुमानमित्यर्थः।।यथापर्वतोयमग्निमाननिति।।मतिर्हेति
धर्मवत्तामथानुपपन्नेशितिवाकेकेनचित्पयुक्तेतद्वाक्यार्थपर्यालोचयतःस्मृतिव्याप्तिकस्यश्रोतु
रनुमानमुपजायतेयदीपदेशवाक्यमेवपरार्थानुमानमितिकेचित्।।तएवंप्रष्टव्याःतत्किंमुख्यानु
मानमथवागौणमनुमानमितिनतावन्मुख्यानुमानंवाक्यस्याज्ञानरूपत्वात्।।गौणमनुमानंतद्वाक्यमिति
त्वनुमन्यामहेतत्कारणेतद्व्यपदेशोपपत्तेर्गुणयुक्तेघृतमित्यादिवत्।।तस्मैतत्प्रत्यायनाय परार्थानुमानवत्
परार्थानुमानप्रयोजनकत्वसाधर्म्यात्प्रतिज्ञाहेत्वोरप्युपचारतस्तद्व्यपदेशोपपत्तेः।।अतत्रधर्मिमुद्दिश्यकेरूपस्योपपत्तस्य
वचनंप्रतिज्ञायथापर्वतोयमग्निमानितिः।।साध्यविनाभाविसाधनवचनंहेतुःयथाधूमवत्वात्
थानुपपन्नेशितिथैवधूमवत्तोपपत्तेरितिवाअन्ययोहेतुप्रयोगयोर्मुक्तिवैचित्र्यमात्रंपूर्वत्रधूम

१४

व

धर्मी ५परार्थानुमानस्यांगानि।

वत्तान्यथानुपपन्नेरित्ययमर्थः।।धूमवत्त्वमग्निमत्ताभावेनुपपन्नेरितिनिषेधमुखेनप्रतिपादनं
द्वितीयेनुतथैवधूमवत्तोपपत्तेरित्ययमर्थः।।अग्निमत्त्वमित्येवधूमवत्त्वस्योपपत्तेरितिविधिमुखे
नकथनेनअर्थेसुननिद्यतेऽनयोस्साध्यविनाभाविसाधनाभिधानाविशेषात्।।ततस्तयोहेतुप्र-
योगयोरन्यतरएववक्तव्यःअनयोःप्रयोगेपौनरुक्त्यात्।।तथाचोक्तलक्षणाप्रतिज्ञाएतयोरन्य

वय

तरोहेतुप्रयोगश्चेत्पूर्वंदर्शयंपरार्थानुमानवाक्यमेतिसिद्धंतिः।।श्रुत्यन्तस्यश्रोतुःतावन्मात्रेणवा
नुमित्युदयात्।।ढानेयायिकास्तुपरार्थानुमानप्रयोगस्यथोक्तार्थस्यसम्यगुदाहरणमुपनयं
निगमनंचेतियंचावयवानाकुःतत्रार्थंचसूत्रयंतिप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः

सांख्यमत
वाक्यं

इतितांश्चतेलक्षणपुरस्सरमुदाहरंतिस्मचात्रयथायत्रवचनेप्रतिज्ञायथापर्वतोयमग्निमानि-
तिसाधनत्वप्रकाशार्थंचयंतेलिंगवचनंहेतुःयथाधूमवत्त्वादितिव्याप्तिपूर्वकदृष्टांतवचनं
मुदाहरणंयथायोयोधूमवानसावग्निमान्यथामहानसइतिसाधर्म्योदाहरणंयोयोऽग्निमान्न
भवतिसधूमवान्नभवतिःयथामहाह्रदइतिवैधर्म्योदाहरणं।।पूर्वयोर्दाहरणयोर्देहेतोरन्यय-
व्याप्तिः।।पदर्शनेतेद्वितीयेनुव्यतिरेकव्याप्तिः।।तद्यथाअन्वयव्याप्तिप्रदर्शनेनान्वयदृष्टांतोव्यतिरे
कव्याप्तिप्रदर्शनेप्रदेशोव्यतिरेकदृष्टांतः।।एवंदृष्टांतद्वैविध्यान्नदृचनस्योदाहरणस्यापिद्वैवि-

स्थान

वाद

१५

प्रतिज्ञया

पाटीवुप्रतिपाद्यानुरोधेनेति।तदेवं प्रतिज्ञादिरूपात्यवयवदेशादुत्पन्नंपरार्थानुमानंतदुक्तंपरा
वयवदेशमात्रेचेत्साध्यनाव्यंसाध्यवैदर्मश्रीवृर्यक्रायतेमाहिपरार्थानुमितिर्मतेतितथाचस्वार्थ
चेतिद्विविधमनुमानंसाध्याविनाभावनिश्चयैकलक्षणहेतोरुत्पद्यतेऽत्यन्यथानुपपन्नेकल
क्षणोहेतुरनुमितिप्रयोजकइतिप्रथितैर्जैनाहैतमतेतदेतदवितर्क्यान्येन्यथाप्याज्ञातत्रता
वन्नथागताःपक्षधर्मत्वादित्रितयलक्षणलिंगादनुमानोत्थानुमितिवर्णयंतिःतथाहियपक्ष
र्मत्वंमयपक्षेसत्वंविपक्षाव्यावृत्तिरितिहेतोस्त्रीणिरूपाणितत्रसाध्यधर्मविशिष्टेधर्मीपक्षः यथा
धूमानुमानेयवैतःतस्मिन्वाप्यंपवर्त्तमानत्वंहेतोःमपक्षधर्मत्वंसाध्यसजातीयधर्म्मीधर्म्मीसप
क्षःअथातत्रैवमहानसःतस्मिन्सपक्षेवावर्त्तमानत्वंहेतोःमयपक्षेसत्वंसाध्यविरुद्धध
र्मीधर्मीविपक्षःअथातत्रैवमहाह्रदःतस्मात्तस्मर्वस्माद्व्यावृत्तत्वंहेतोर्वियपक्षाव्यावृत्तिःतानीमा
नित्रीणरूपाणिमिलितानिहेतोर्लक्षणमभ्यतमानावैहेतोरानासत्वंस्यादितितदसंगतंःकृतिर्को
दयादेहेतोरयपक्षधर्मस्यशाकटोदयादिसाध्यगमकत्वदर्शनात्।तथाहि।शाकटंमुहूर्त्तेनोद्वे
ष्यतिःकृतिकोदयात्।इतिश्रौत्रिहिशाकटेधर्मीमुहूर्त्तेनोदयःसाध्यःकृतिकोदयोहेतुःनहि
कृतिकोदयोहेतुःमपक्षीकृतेशाकटेवर्त्ततेअतोनयपक्षधर्मः।अथाप्यन्यथानुपपन्निर्बलाच्छाकटे

दयास्यंसाध्यंगमयत्येवतस्माद्धेत्वभिमतंहेतोर्लक्षणमव्याप्तं।नैयायिकास्तुपांचरूप्यंहेतोर्ल
क्षणमाचक्षतेःतथाहिःपक्षधर्मत्वंमपक्षेसत्वंविपक्षाव्यावृत्तिरबाधितविषयत्वंमसत्प्रतिपक्षत्वं
चेतिपंचरूपाणिःतत्राद्यानित्रीण्येकलक्षणानिसाध्यविपर्यसनिश्चायकप्रबलप्रमाणरहितत्व
मबाधितविषयत्वंतादृशसमबलप्रमाणभूत्यमेत्वमत्प्रतिपक्षत्वं।तद्यथा।यर्वतीयमग्निमानधू
मवत्वात्।योयोधूमवान्सोग्निमान्यथामहानसःयोयोग्निमान्नवतिसधूमवान्नवति
यथामहाह्रदस्तथाचायंधूमवांस्तस्मादग्निमानेवेति।अत्रहेत्वग्निनासाध्यधर्मेणविशिष्टःपर्वतो
धर्मीपक्षः धूमवत्वंहेतुःतस्यचतावत्पक्षधर्मत्वंमसिपक्षीकृतेपर्वतेवर्त्तमानत्वात्मयपक्षे
त्वंमप्यस्ति।महानसेवर्त्तमानत्वात्।नसुकेषुचित्सपक्षेषुधूमवत्वेनवर्त्तते।अंगारशवस्थपा
ग्निमत्सुप्रदेशेषुधूमाभावादितिचेत्तन्मपक्षेकदेशवृत्तेरपिहेतुत्वात्।मपक्षेसर्वत्रैकदेशेवावृ
त्तिहेतोःमपक्षेसत्वमित्युक्तत्वात्।विपक्षाव्यावृत्तिरप्यस्तिधूमवत्त्वस्यमर्वमहाह्रदादिविपक्ष
व्यावृत्तेःअबाधितविषयत्वमप्यस्तिधूमवत्त्वस्यहेतोर्योविषयोग्निमत्वाख्यंसाध्यंतस्यप्रत्यक्षादि
प्रमाणबाधितत्वात्।अमत्प्रतिपक्षत्वमप्यस्त्यग्निरहितत्वसाधकसमबलप्रमाणसंभवात्
तथाचपांचरूप्यसंपन्नेरेधूमवत्त्वस्यसाध्यसाधकत्वेनिर्बंधनंएवमेवमन्येषामपिमहेतूनां।

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

रूपपंचसंपत्तिरूपहानीया ॥ तदत्र विरुद्धादेवखलुपंचहेत्वाभासाः ॥ अभिद्धविरुद्धानैकांतिककालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाख्याः ॥ तत्राहि ॥ अनित्यशब्दःप्रमेयत्वादित्यभिद्धः ॥ यथाअनित्यः शब्दःश्रावणत्वात् ॥ अत्रहि ॥ चाक्षुषत्वंहेतुः ॥ यद्धीकृतेशब्देनवर्तते ॥ श्रावणत्वात्चशब्दस्यतथापक्षधर्मविरुद्धादसिद्धत्वंचाक्षुषत्वस्यसाध्यविपरीतनित्यत्वेनव्याप्तेर्विरुद्धः ॥ यथानित्यःशब्दःकृतकत्वादितिकृतकत्वंहेतुः ॥ साध्यभूतनित्यत्वविपरीतेनानित्यत्वेनव्याप्तः सयत्रेगगनादावविद्यमानो ॥ विरुद्धः ॥ सव्यभिचारोनैकांतिकः ॥ यथाअनित्यः शब्दःधर्मेयत्वादितिप्रमेयत्वंहिहेतुः ॥ साध्यभूतानित्यत्वंव्यभिचरतिगगनादौविपक्षेनित्यत्वेनापिसहदृष्टेः ॥ ततोविपक्षाद्व्यावृत्तोगगनादेर्नैकांतिकोबाधितविषयः कालात्ययापदिष्टः ॥ यथाअग्निरनुष्णःप्रमेयत्वादितिअत्रयद्यर्थत्वंस्वविषयेनुष्णत्वेनुष्णत्वयाहकेणप्रत्यक्षेणबाधितेप्रवर्त्तमानः अबाधितविषयत्वान्बाल्कालात्ययापदिष्टः ॥ प्रतिसाधनप्रतिरुद्धोहेतुः प्रकरणसमः ॥ यथाअनित्यः शब्दोनित्यधर्मरहितत्वात्इतिः ॥ अत्रहिनित्यधर्मरहितत्वादितिहेतुः ॥ प्रतिसाधनेनप्रतिरुद्धः ॥ किंतत्प्रतिसाधनमितिचेत् ॥ नित्यः शब्दःअनित्यधर्मरहितत्वादितिनित्यत्वसाधनम् ॥ तत्रचासत्यतियत्नत्वान्नावात्मकः १७
रणसमत्वादितिहेतोः ॥ तस्मात्यंचरूपंहेतोर्लक्षणमन्यतमान्नवेहेत्वाभासत्वंप्रसंगादितिसूत्रं

त्वंनित्यधर्मरहित

संग

हेतुर्लक्षणरहितान्हेत्वदवनाममानाः खलुहेत्वाभासाःपंचरूपात्यतमशून्यत्वाद्धेतुर्लक्षणरहितत्वंकतिपयरूपैर्हिहेत्वैदवनाममानत्वमितिवचनादितिः ॥ तदेतद्दूषणेनयायिकाभिमतमनुपपन्नंकृतिकौदीयस्यपक्षधर्मेरहितस्यापिशाकटोदयंप्रतिहेतुर्दर्शनात्पांचरूप्यस्याभावेः ॥ किंचकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोहेतोःपांचरूप्याभावेपिगमकत्वंतैरेवोपगम्यतेः ॥ तथाहिः ॥ तेमन्यंतेत्रिविधोहेतुः ॥ अन्वयव्यतिरेकीकेवलान्वयीकेवलव्यतिरेकीचेतिः ॥ तत्रपंचरूपोपपन्नोन्वयव्यतिरेकी ॥ यथाशब्दोऽनित्योऽविद्यमहीतिकृतकत्वात् ॥ यद्यत्कृतकंतदनित्यंयथाघटः ॥ यद्यदनित्यंननभवतितत्तत्कृतकंननभवतियथाकाशंतथाचायंकृतकः तस्मादनित्यएवेति ॥ अत्रशब्दोयद्धीकृत्वानित्यत्वंसाध्यतेतत्रकृतकत्वंहेतुः ॥ तस्ययद्धीकृतशब्दःधर्मीत्वात्तद्धीधर्मीतस्यपक्षधर्मेत्वमस्तिमयपक्षेघटादौवर्त्तमानत्वात्क्रियाहेतुगगनादावविद्यमानत्वात्दृष्टयतिरेकिसंपक्षसपक्षदृष्टिविपक्षाद्व्यावृत्तिरहितः केवलान्वयियथाद्दृष्टादयः कस्यचित्प्रत्यक्षोः अनुमेयत्वात्यद्यदनुमेयंतत्तत्कस्यचित्प्रत्यक्षोःयथाधूमादिरितिअत्रदृष्टादयः पक्षः कस्यचित्प्रत्यक्षत्वंअनुमेयत्वंहेतुः ॥ अस्माद्यत्वंयद्दृष्टांतः ॥ अनुमेयत्वंहेतुः ॥ यद्धीकृतेदृष्टादौवर्त्ततेसपक्षभूतेघटादौवर्त्ततेततः ॥ यत्पक्षधर्मत्वंसपक्षेसत्वंचास्ति ॥ विपक्षःपुनरत्रनास्तिसर्वस्मादपिपक्ष

मयदृष्टांतर्मावान्नास्ति पक्षाद्यावृत्तिर्नीलेऽवयविसाधनेऽकृतकत्वादवयिनि पक्षस्य
नावात्शेषमन्वयव्यतिरेकवददृष्टं पक्षवृत्तिर्विपक्षाद्व्यावृत्तिश्च पक्षस्य हेतोर्हेतुः केवलव्य
तिरेकीयथाजीवच्छरीरंसात्मकंनविनर्हतिप्राणादिमत्वात्॥यद्यत्सात्मकंनभवतितन्नत्प्रा
णादिमन्नभवतियथालोष्ठमितिअत्रजीवच्छरीरंयत्सात्मकंत्वंसाध्यंप्राणादिमत्वंहेतुःलो
ष्ठादिव्यतिरेकदृष्टांतः॥प्राणादिमत्वंहेतुः पक्षीकृतेजीवच्छरीरेवर्त्ततेविपक्षाल्लोष्ठादेर्व्यावृत्ते
र्नेमपक्षःपुनरत्रनास्तेयमर्वस्मादिपक्षविपक्षांतर्भावादितिशेषंपूर्ववत्॥एवमेतेषांत्रयाणां
हेतूनांमध्येन्वयव्यतिरेकिणःएवपांचरूप्यंकेवलान्वयीविपक्षाद्व्यावृत्तोनावात्केव
लव्यतिरेकिणःसंदेहात्॥यदेतत्वाभासत्रयंनयायिकमतानुसारेणोक्तंपांचरूप्यव्यभिचारः अन्य
थानुपपन्नत्वमेवहेतुव्याप्तत्वाद्धेतोर्लक्षणमुचितंतदभावेहेतोरसाधकत्वमकलाघटनात्॥
यदुक्तमसिद्धादिदोषपंचकनिवारणायकमेणपंचरूपाणीति तत्र॥अन्यथानुपपन्नत्वं
नश्चितत्वेसैवास्मदभिमतलक्षणंप्रतिनिवारकत्वमिदं॥तथाहि॥साध्यान्यथानुपप
न्नत्वेसतिनिश्चयपथप्राप्तत्वंखलुहेतोर्लक्षणंसाध्याविनाभावित्वेननिश्चितोहेतुरिति॥
वचनात्तदेतदसिद्धस्यास्तिज्ञानंतत्साधनायानिष्टेतस्यचक्षुषादेः॥स्वरूपसिद्धत्वे

कृतोन्यथानुपपन्नत्वेननिश्चयपथप्राप्तिः॥नन्यथानुपपन्नत्वेनाततः साध्यान्यथानुपपन्नत्व
लेननिश्चयपथप्राप्तनावादेवास्महेत्वाभासत्वेननुपपन्नधर्मत्वाभावात्॥अपक्षधर्मस्यापिकृ
त्रिकोदयादेर्यथोक्तलक्षणसंपन्नैरेवसहेतुत्वप्रतिपादनान्नविरुद्धादेस्तुतदभावःस्पष्ट ए
वनहिविरुद्धस्यव्यभिचारिणोवाध्वितविषयस्यासत्प्रतिपक्षस्यवान्यथानुपपन्नत्वेननिश्च
यपथप्राप्तिरस्तितस्माद्यस्यान्यथानुपपन्नत्वेसतियोग्यदेशेनिश्चयपथप्राप्तिरस्तिसएव
महेतुरपरस्तदाभासइतिस्थितंतर्किंचाग्नेर्योमैत्रतनयःसएवामोनवित्तमर्हतिमैत्रतनयत्व
त्संप्रतिमैत्रतनयविदित्यत्रापिपंचरूप्यंपांचरूप्ययोर्वीध्येयोगात्तिरोरतिव्याप्तेरलक्षणत्वात्
थाहि॥यद्दृश्यमानेषुयंचुमैत्रपुत्रेषुदृश्यमानासुयलज्यतज्ञायोगेनगतमपिविवादास्पदंमैत्र
कृत्यदृश्यमत्वसाधनायपक्षीकोमैत्रतनयारम्योहेतुरानामऽतितावत्पक्षमिदंअस्यामत्वस्यापि
तत्रसंनावितत्वात्तत्संनावनायचस्यामत्वंप्रतिमैत्रतनयत्वस्यान्यथानुपपन्नत्वाभावात्तदना
वश्यसहक्रमनावनियमानावात्॥यस्माद्धिधूमस्यैनधूमेनसहनावनियमःसतंगमयतियथा
शिंशपात्वस्यवृक्षत्वेनसहनावनियमोस्तीतिशिंशपात्वंहेतुवृक्षत्वंगमयतियस्मचक्रमे
नावनियमःसतंगमयतियथाधूमस्याग्नेरनावनियमोस्तीतिधूमोग्निंगमयतिनहिमैत्रतन

स

यत्वैहेतुत्वानिमतस्यस्यामत्वेनमाध्यत्वानिमतेनसहनाव्यक्रमनाबोवानियतोस्तियेनमैत्रन
नयत्वेहेतुःस्यामत्वंमाध्यंगमयेत्तथाह्यपिसंप्रतिपन्नमैत्रंतनयत्वयोःसहनाबोस्तिःतथापि
नासौनियतःमैत्रतनयत्वमसुतृप्तामत्वंमास्तुदुत्वेवंरूपेविपक्षेबाधकाभावात्विपक्षेवा
धकप्रमाणबलात्खलुहेतुमाध्यन्नियमयोनियमयतिव्याप्तिनिश्चयःव्याप्तिनिश्चयतस्सहनाबोव्यक्र
मनाबोवासहक्रमनाबनियमोविनाभावइतिवचनात्विवादाध्यासितोहेतुर्नविनुमर्हति
शिंशपात्वाद्यथाशिंशपायामसत्त्वःथथासंप्रतिपन्नइत्यत्रहिहेतुरसुमाध्यंमानुदिश्येतस्मिन्
विपक्षेसामान्यविशेषभावेनैगमप्रसंगोबाधकःइत्तलैहिसामान्यंज्ञियालंतद्विशेषःनहिसि
शेषःसामान्यनविसंभवतिःनचैवंमैत्रतनयत्वमसुतृप्तामत्वंमास्तिमुंकेकिंचिद्बाधकमस्तिते
स्मान्मैत्रतनयत्वंहेत्वाभासएवातस्यतावत्सद्धर्मत्वमस्तियद्धीरुतेगर्भस्थेतत्सज्ञावात्तमय
क्षेषुसंप्रतिपन्नपुत्रेवृतस्यविद्यमानत्वात्पक्षेसत्वमप्यस्तिविपक्षेभ्यःपुनरस्यामैत्र्यश्चेत्रपु
त्रेगौण्यावृत्तेर्मानत्वाद्विपक्षाद्व्यावृत्तिरस्तिविपक्षबाधकाभावादबाधितविषयत्वमस्तिनहिगर्भ
स्थस्यरूपमत्वंकेनचित्प्रबाधतेअमत्यतिपक्षत्वमप्यस्तिप्रतिकूलसमबलप्रमाणाभावादिति १७
पांचरूप्यसंपन्नोहेरूप्यंमहसैज्ञातव्यायेनसुतरांसिद्धेनबुधनपांचरूप्यमात्रेहेतोर्लक्षणेकिं

तर्ह्यन्यथानुपपन्नत्वलक्षितमेवलक्षणमितिचेत्तर्हिमैकांतिकत्वलक्षणमस्कृतदनावेपांच
रूप्यसंपन्नावपिमैत्रतनयत्वादीनहेतुत्वंतज्ञावेपांचरूप्याभावेविपक्षतिकोदयादीहेतुत्वमि
तिःतदुक्तंःअन्यथानुपपन्नत्वंयत्रतत्रत्रयेणकिंःअन्यथानुपपन्नत्वंयत्रतत्रत्रयेणकिंमिति
वीधाप्रतियोगंप्रतितुअन्यथानुपपन्नत्वंयत्रकिंतत्रपंचभिःःअन्यथानुपपन्नत्वंयत्रकिंत
त्रपंचभिरितिमोयमन्यथानुपपत्तिनिश्चयैकलक्षणोहेतुःसंचेयांतोविधिविधिः विधिरूपःप्रति
षेधरूपश्चेति विधिरूपोपिद्विविधःविधिसाधकःप्रतिषेधस्साधकश्चेतिःतत्राद्योनेकधाःः
तत्राद्यःकश्चित्कार्यःरूपःअथापवैतीयोग्निरित्यनुमानेधूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेरित्यत्रधूमःधूमो
ह्यग्नेःकार्यभूतःतदनावेनुपपद्यमानोग्निंगमयतिकश्चित्कारणरूपःयथावृष्टिर्नविष्यति
विशिष्टमेघान्यथानुपपत्तेरित्यत्रमेघविशेषःमेघविशेषोहिवर्षस्यकारणंस्वकार्यभूतंवृष्टिं
गमयतिःननुकार्यंकारणनुपमापकमस्कारणंनावेकार्यस्यानुपपत्तेःकारणंतुकार्यंनावेपि
संभवद्धियथाधूमानावेपिसंभवन्वह्निमनुमापयतीतिःअतएवतन्मात्रंलक्षणंगमयतीतिचेत्तन्नि
र्मलितशक्तिकस्यकारणस्यकार्यव्यभिचारितेनकार्यंप्रतिहेतुत्वाविरोधात्कश्चिद्विशेषरूप
यथावृष्टौयंशिंशपात्वान्यथानुपपत्तेरित्यत्रशिंशपाहिवृक्षविशेषःसामान्यभूतंवृक्षंगमयति

नहि हेत्वाभावेहेत्वविशेषेण घटतऽतिकश्चित्पूर्ववदुत्थानादेष्यतिज्ञाकटंकृतिकोदयान्यथानुपपत्तेरित्यत्रकृतिकोदयः कृतिकोदयानंतरंमुहूर्त्तेनियमेनज्ञाकटोदयोजायतेऽतिकृत्तिकोदयेनरवत्वरः यथाजरणुदितोकृतिकोदयान्यथानुपपत्तेरित्यत्रकृतिकोदयोहिजरणुदयोनरूपेणरवत्वरः तंगमयतिकश्चित्तमहरवरः यथामातुलिंगेरूपवद्गंधविशेषोमहतिरसवत्वान्यथानुपपत्तेरित्यत्रमरेरसोनियमेनरूपंमहत्त्वेतत्सदभावेसुपपद्यमानस्तमर्थयति ऐतेषुदाहरणेषुज्ञावरूपानेवप्रादीनुमाध्यंतोधूमादयोहेतवोज्ञावरूपाएवेतिविधिरूपाः ज्ञातएवविरुद्धोपलब्ध्यनुपलब्ध्योरुपयुज्यते एवंविधरूपस्यहेतोर्विधिसाधकस्याद्योभेदउदाहृतः द्वितीयस्तुनिषेधसाधकस्योविरुद्धोपलब्धिरितितस्यैवनामांतरंसंपद्यतेयथानास्यमिथ्यात्वंआस्तिक्यान्यथानुपपत्तेरित्यत्रास्तिक्यंआस्तिकोहिसर्वज्ञवीतरागप्रणीतज्ञीवादितत्वार्थरुचिलक्षणंएतन्मिथ्यात्ववतोनमंत्रवतीतिमिथ्यात्वाज्ञावंसाधयति यथावानास्तिवस्तुनिसर्वथैकांतःअनेकांतात्मकत्वान्यथानुपपत्तेरित्यत्रानेकांतात्मकत्वंअनेकांतात्मकत्वंहिवस्तुन्यवाधितंप्रतीतिविषयत्वेनप्रतिज्ञामात्रमानंसीगतादियरिकल्पितसर्वथैकांताज्ञावंसाधयत्येवकानुकिमिदमनैकांतात्मकत्वंयदुतावस्तुनिसर्वथैकांताज्ञावः साध्यतइतिचेदुच्यते।सर्वस्मिन्नपिजीवा-

२७

दिवस्तुनिज्ञावाज्ञावरूपत्वंमेकानेकरूपत्वंनित्यानित्यरूपत्वमित्येवमादिकमनेकांतात्मकत्वंएवंविधरूपीहेतुर्दर्शितः प्रतिषेधरूपोपिहेतुर्द्विविधः विधिसाधकः प्रतिषेधसाधकश्चेति।तत्राद्योयथाअस्यत्रपृथिव्यनित्यसत्यकृतकत्वात्यनित्यवत्।अत्रविपरीतान्नित्यवेज्ञाज्ञावः प्रतिषेधरूपः सत्यकसज्ञावंसाधयतीतिप्रतिषेधरूपोविधिसाधकोहेतुः द्वितीयोयथानास्यत्रधूमः अग्र्यनुपलब्धेरित्यत्रह्यग्र्याज्ञावः प्रतिषेधरूपोधूमाज्ञावंप्रतिषेधरूपमेवसाधयतीतिप्रतिषेधरूपः प्रतिषेधसाधकोहेतुः तदेवंविधिप्रतिषेधरूपतयाद्विविधस्यहेतोः कतिविदवोत्तरभेदाः इत्युच्यतेउदाहृताविर्मार्गतस्तुपरीक्षामुखतः प्रतिपत्तव्याः इत्यमुक्तलक्षणाहेतवः साध्यंगमयंतिनान्यथेहेतोस्तात्पर्यज्ञानात्तत्केतेहेत्वाभासाइतिचेदुच्यते।हेतुलक्षणरहिताहेत्वदवभासमानाहेत्वाभासाः।तेचत्रिविधाः असिद्धविरुद्धानैकांतिकाकिंचित्करभेदात्।तत्रानिश्चितपक्षधर्मोसिद्धः अनिश्चितपक्षधर्मताहेतोः स्वरूपाज्ञावनिश्चयात्स्वरूपंमंदेहाद्धूमस्वरूपाज्ञावनिश्चयेसतिस्वरूपासिद्धः स्वरूपमंदेहेमंदिमासिद्धः आद्योयथाप्रणामीज्ञात्रआत्मुपलब्धादितिज्ञात्रत्वद्विज्ञावनिश्चयेसतिस्वरूपासिद्धआत्मुपलब्धेहेतुः द्वितीयोयथाधूमवाप्रादिविवेकानिश्चयेकश्चिदाहअग्निमानयंप्रदेशोधूमवत्वादितिअ-

त्रहिधूमवत्त्वेहेतुः।सदिग्यामिद्रव्यत्वात्तत्स्वरूपेमंदेहात्माध्यविपरीतव्याप्तोविरुद्धः।यथाअयंपरिणामी
ज्ञातृत्वकृतकत्वादितिकृतकत्वंह्यपरिणामित्वेनव्याप्तं।यच्चविपक्षेवर्त्तते सपक्ष
कौतिकः।साहिविधः।निश्चितविपक्षवृत्तिकः।शंकितविपक्षवृत्तिकश्चातत्राद्योयथाधूमवानयंपुरु
शोऽग्निमत्वादित्यत्राग्निमत्वंयत्रीकृतेमंदिह्यमानेधूमेयुशेवर्त्तेनि।प्रदेशेवर्त्ततेमपक्षेधूमवतिमह
नमेववर्त्तते।विपक्षेधूमरहितत्वेननिश्चितंगोरावस्थायन्नाग्निमतिप्रदेशेवर्त्तता।इतिनिश्चयाग्नि
श्चितविपक्षवृत्तिकः।द्वितीयोयथागर्भस्थः।पुमान्मीमांसकत्वंहेतुमर्हतिमैत्रतनयत्वाद्वित्तिरत्तनयवदितिअ
त्रहिमैत्रतनयत्वंहेतुः।यत्रीकृतेगर्भस्थेवर्त्ततेमपक्षेऽतरत्युत्रेवतिवक्तव्याऽन्यापुरुषवत्ताऽतिव
कृत्वमहिहेतोः।यत्रीकृतेहितिमपक्षेरन्याःपुरुषेयथाहृत्तिरस्तिताथाविपक्षेसर्वत्रैपिवृत्तिःमंमा
तिवकृत्वज्ञातृत्वयोरविशेषात्।यद्विषयेनमहविशेषितत्वंलुतद्वतिनवर्त्ततेनचवचनज्ञानयोर्ल
केविशेषोस्तिपुनुतज्ञानेवचनमीहवंस्पष्टंदृष्टंततोज्ञानोत्कर्षेवतिमर्वत्रैवचनोत्कर्षेकानुपय
त्तिरिति।अथयोजकोहेतुरकिंचित्करः।साहिविधः।सिद्धसाध्यनैर्यौवाधितविषयश्चेति।तत्राद्योय
थाज्ञातृत्वंश्रावणेनत्वित्तुमर्हतिज्ञातृत्वादित्यत्रश्रावणत्वंयत्साध्यंज्ञातृत्वंनसिद्धत्वाद्धेतुरकिं २१
चित्करः।बाधितविषयत्वंनैकधाकश्चित्प्रत्यक्षबाधितविषयः।यथानुष्णोग्निर्द्रव्यत्वादित्यत्रद्रव्यत्वं

७ वर्त्तनेविपक्षेऽप्रसक्तेनर्त्तेनाग्निनेतिवृत्तिकाभावनिश्चयेशंकितविपक्षाव्यावृत्तिकः अपरस्य
पित्राकितविपक्षाव्यावृत्तिकस्योदाहरणं सर्वेसर्वज्ञोनन

DR BHAU DAJI

हेतुर्नसविषयत्वेनाग्निमतमनुष्णत्वमुष्णत्वाद्रव्यत्वेणवाधितंततःकिंचिदपिकर्तुमज्ञः
कृतकत्वादकिंचित्करोऽयंत्वहेतुः।कश्चित्पुनरनुमानबाधितविषयः।यथाअयंपरिणामीज्ञातृत्वकृतक
दित्यत्रपरिणामीज्ञातृत्वंप्रमेयत्वादित्यनुमानेनबाधितविषयत्वंकश्चिदागमबाधितविषयः।यथा
पित्रामुर्यंपुंधर्मः पुरुषाश्रितत्वादधर्मवदितिधर्मेसुखंपदंश्रुत्यागमस्तेनबाधितविषयत्वंहेतो
कश्चित्स्ववचनबाधितविषयः।यथामेमातावंध्यापुरुषमंयोगेसतिगर्भत्वात्।यद्विवंध्यावत्त
वमादयोपिकिंचित्करविज्ञेयाः।स्वयमूह्याःतदेवंहेतुप्रयोगाद्धेत्वाभासाअवगताःनानुव्युत्पन्न
प्रतिपत्तीपिप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनावयवाःसंतथापिबालबोधार्थंदिङ्मात्रदर्शनार्थंकि
दाहरणंचसम्यग्दृष्टांतवचनंकोयंदृष्टांतोनामेतिचेदुच्यते।यत्रिमंप्रतियन्निपदेशेदृष्टांतः।या
प्रिहिमाधेवाद्यौमत्वेवसाधनेधूमादिरस्मिन्अग्नितुनास्तीतिमाधसाधनेनियतमाहचर्यलक्ष
णएनामेवसाध्यंविनासाधनस्यानुपपादविनानुपपत्तिरितिव्यपदिश्यतेतस्यांप्रतियन्निर्नाम
वादिनोर्बुद्धिमारूढेमेघादौमंनवतिमंप्रतियन्निपदेशः।महानसादिरुदाहरणं।तत्रिवधूमा
दौमतिनियमोनाग्न्यादिरस्यप्रत्ययनाविनियमेनधूमादिर्नास्तीतिमंप्रतिपत्तिमंनवात्।तत्रम
हानसादिरन्वयदृष्टांतः।अत्रसाधनयोर्नाविरूपान्वयंप्रतिपत्तिमंनवात्।उदाहरणमुपन्यिरिक

दृष्टांत॥ अत्र साध्यसाधनयोः स्वभावरूपयोरतिरेकः प्रतिपत्तिसंभवात् दृष्टांतेऽपेक्षितौ साध्यसाधनरूपौ यत्र दृष्टांतेऽत्यर्थमुद्भेदः प्रकाशः प्राप्यदृष्टांतस्य यत्र गृह्यते दृष्टांतः उदाहरणं न वचनमात्रमयं दृष्टांतः किंतु दृष्टांतत्वेन वचनं तद्व्याप्तौ साध्यसाधनौ यत्र वा साध्यसाधनाभ्यां व्याप्तं

लालचक्रादिकमंतरेणापि मंत्रविनोपटस्यकुलालादिकंकारणंएवंमैत्रीतनयत्वस्यज्ञप्तिमत्वंप्र
त्यकारणंत्वेनिश्चितेयत्रयत्रमैत्रीतनयत्वंनतत्रतत्रज्ञप्तिमत्वं॥किंतुयत्रयत्रज्ञप्तिमत्वस्यकारणं॥
विशिष्टनामकर्मानुगृहीतः॥ज्ञानाद्याहारयरिणामः॥तत्रतत्रज्ञप्तिमत्वंप्रतिव्याप्यत्वंप्रतिसमुप
देशेननिश्चीयतइतिसंदिग्धासिद्धः॥मैत्रीतनयत्वंस्वकारणत्वादेवज्ञप्तिमत्वंकार्यंनगमयेदितिके
वलिन्यूपाधिकः॥संबंधोव्याप्तिरित्यनिधायसाधनव्यापकत्वेसतिसाध्यसमव्याप्तिरुपाधिरित्य
निदधतेसोयमन्योन्याश्रयः॥यर्हिचितमेतदुपाधिनिराकरणंकारुण्यकलिकायामितिविरम्यते
साधनवत्तयापक्षस्यदृष्टांतसाध्यकथनमुपनयतत्रायंधूमवानितिसाधनानुवादपुरस्सर
मनियमवचनेनियमनंतस्मादग्निमानेवेतिअनयोर्व्यत्ययेनकथनमनयोर्नाम॥अवसितम
नुमानंअथआगमोलक्ष्यतेआप्तवाक्यनिबंधनमर्थज्ञानमागमः॥आप्तागमइतिलक्षंअविशिष्टं
लक्षणंअर्थज्ञानमितेतावदुच्यमानेप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः॥अतउक्तंवाक्यनिबंधनमितिवाक्य
निबंधनमर्थज्ञानमितुच्यमानेपियादृच्छिकसंवादिपुरुषेणनवाक्येषुमुमोन्मत्तादिवाक्यज
न्येषुकृतदीतीरफलसंभवंदिज्ञानेषुअतिव्याप्तिः॥अतउक्तमाप्तेतिआप्तवाक्यनिबंधनज्ञानमि
त्युच्यमानेप्याप्तवाक्यकर्मकेश्रावणप्रत्यक्षेतिव्याप्तिः॥तेनकेनअतउक्तंअर्थेतिअर्थस्यात्पर्यरूपइतिया

तस्यकार्यंस्मा
नलमितिसिद्धं
सामग्रीरूपस्य
विशिष्टनामक
नामकर्मणोनुग्र
हीतत्वात्कार्यो
त्पादनेसमर्थं

जन्ये
२३

वत्याप्तात्पर्यमेववचसीत्यनियुक्तवचनाच्चाप्तवाक्यनिबंधनमर्थज्ञानमितियुक्तमार्गलक्षणंनिर्दो
षमेवभवत्यासंसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणिमोक्षमार्गइत्यादिवाक्यार्थज्ञानंसम्यग्दर्शनादीनांवै
कानिमोक्षस्यसकलकर्मक्षयस्यमार्गोपायःननुमार्गश्चितोनिर्लक्षणोनेत्यायाणंसमुदि
तानामेवमार्यत्वंननुपृथक्त्वमित्ययमर्थः॥मार्यइत्येकवचनप्रयोगात्पर्यासिद्धः॥अयमेववाक्या
र्थः॥अत्रेवार्थेप्रमाणसाध्यांशमयंनिर्वृत्तिःप्रमितिः॥कःपुनरयमाप्तइतिचेदुच्यते॥आप्तः प्रत्य
क्षप्रमितिसकलार्थत्वेसतिपरमहितोपदेशकःप्रमितेत्यादावेवोच्यमानेश्रुतकेवलिप्रभृतिव्या
प्तिः॥अतउक्तंपरमेत्यादिपरमंहितंनिःश्रेयसंतदुपदेशएवार्हतःमैवंवतिप्रामुख्येनप्रवृत्तिर
न्यत्रतूपचारादुपसर्जनत्वेनेतिनात्रनैवंविधिप्रसिद्धः॥परमेष्टीतस्यानुपदेशकत्वान्नतो
नेनविशेषणेनातिव्याप्तिः॥आप्तप्रज्ञावेप्रमाणमुपन्यस्तंनैयायिकाद्यभिमतानामीश्वरादीनां
सर्वज्ञत्वात्सकलप्रमितेत्यादिविशेषणेनेवनिरासः॥ननुनैयायिकाभिमतआप्तःकुतोनसर्वज्ञ
इतिचेदुच्यते॥तस्यज्ञानस्यास्वप्रकाशकत्वाद्यविशेषणयुक्तंस्वकीयंज्ञानमेवंजानातीति
तद्विशिष्टआत्मानंसर्वज्ञोहमितिकथंजानीयात्॥एवमनात्मज्ञोयमसर्वज्ञएवपूर्वंचितंचसुग
तादीनामप्याप्तानामत्वमाप्तमीमांसाविवरणेश्रीमदाचार्यपादैरतिविरम्यते॥वाक्येषुतंत्रोक्तो

मिह्रमितिनेहलक्ष्यते॥अथकोयमर्थोनामेत्युच्यते॥अर्थोनैकांतः॥अर्थइतिलक्षनिर्देशः॥अनि
धेयइतियावत्॥अनेकांतइतिलक्षणकथनंअनेकोंताधर्माःसामान्यविशेषपर्यायगुणाय
स्तेतिसिद्धोनैकांतः॥तत्रसामान्यमनुवृत्तिरूपंतद्घटत्वंपृथुबुध्नोदराकारःगोत्वमितिसास्ना
दिमत्वमेवतत्सामान्यव्यक्तीस्तंतमन्यन्तित्यमेकमनेकवृत्तिरन्यथानयातिनचतत्रास्तिनपश्या
दभिन्नेनांशवत्॥जहातिपूर्वंनाधारमहोव्यमनुध्रुवंतिरितिदिग्गादशितिरूपणगणप्रसरप्रमे
गात्पृथुबुध्नोदराद्याकारादिदर्शनानंतरमेवघटोयंघटोयंगौरयंगौरयंमित्याद्यनुवृत्तप्रत्यय
मंनवात्॥विशेषोपिस्थूलोयंघटःसूक्ष्मइत्यादिप्रत्ययालंबनंघटादिरूपंमेवतथाचाहभगवा
न्माणिक्यनंदिनदारकः॥सामान्यविशेषात्मातदर्थः॥इतिपर्यायोद्विविधः॥अर्थपर्यायोव्यंजन
नपर्यायश्चेति॥तत्रार्थपर्यायःसूक्ष्मऋजुसूत्रवचनगोचरापन्नस्वसमयनियतस्वरूपवर्त्तमानकालावछिन्नवस्तु
स्वरूपंतदेतदनुसूत्रयन्नाहनयविषयसामर्थ्ययुक्तः॥एतदेकदेशावलंबिनःस्वलुसौगता
क्षणिकवादिनःव्यंजनंव्यक्तिःपृथुबुध्नोदरादिनिर्वृत्तिनिबंधनजलानयानाद्यर्थक्रियाकारित्वंतेनोयल
क्षितःपर्यायोव्यंजनपर्यायःमृदादेःपिंडस्थासकोशकुशूलघटकपालादयःपर्यायाःयावद्द्रव्यभाविनःसकलांपर्यायानुवर्त्तिनोगुणाःवस्तुनोरूपरसगंधस्पर्शादयःमृद्द्रव्यसंबंधिनो

हिवस्त्वादयःपिंडादिपर्यानुवर्त्तेतेनतुपिंडादयःस्युर्भेदीनां॥ततएवयेपर्यायाएवंगुणेभ्यो
नेदेनपिसामान्यविशेषपर्यायो॥तथापिमंकेतयहणनिबंधनत्वात्तद्व्यवहारविषय
त्वाद्द्रव्यमप्युच्यतेयोएष्टृभिर्देशःतदनयोगुणियर्यायोर्द्रव्यमाश्रयःगुणपर्ययवद्द्र
व्यमित्याचार्यानुशासनात्तदपिजीवद्रव्यमजीवद्र
व्यंचेति॥संक्षेपतोद्विविधंद्रव्यमपेतदुभयविनाभिस्थितियोगिनत्यंद्रव्यध्रौव्यसंयुक्तमितिनि
रूपणात्॥तथाहिजीवद्रव्यस्यस्वपर्यायप्रापकपुण्योदयेमतिमनुष्यस्वभावस्यव्ययःदिव्यस्वभाव
सोत्पादःचैतन्यस्वभावस्यध्रौव्यमितिजीवद्रव्यस्यसर्वथैकरूपेपुण्योदयवैकल्यप्रसंगात्॥सर्वथा
नेदेपुण्यवानन्यफलवानन्यइतिपुण्यसंयादनवेद्यत्वप्रसंगात्॥परोपकारेणात्मसुकृतार्थमि
वाप्रवर्त्तनात्॥तस्माज्जीवद्रव्यरूपेणानेदःमनुष्यदेवत्वपर्यायरूपेणनेदइतिप्रतिनियतनय
निरूपणविरोधेनानेदोप्रामाणिकोवेवात्तथेवाजीवद्रव्यस्यापिमृदःपिंडाकारस्यव्ययःएवंध्रु
ध्रौव्यराकारस्योत्पादःमृद्रूपस्यध्रुवत्वमितिभिन्नमुत्पादादियुक्तंजीवद्रव्यस्वामीसमंत
नद्राचार्यानिमतानुसारीवामनोपिमदुपदेशादपिप्राक्तनज्ञानस्वभावंहेयमुपरितनज्ञानस्वभा
वंस्वीकर्त्तुंचयःसमर्थआत्मासएवज्ञास्वाधिकारीत्याहाज्ञास्वभावेत्यर्थवदतितदेवमनेकां

तात्मकं वस्तुप्रमाणवाक्यविषयत्वादर्थत्वेनावतिष्ठते॥तथाचप्रयोगः॥सर्वमनेकांतात्मकंस-
त्वात्॥यदुक्तं॥साधनंनतद्धीकृत्साधनंयथागगनारविंदमिति॥ननुयद्यप्यरविंदंगगनेनास्त्येव-
तथापिसरस्यस्तीतितत्तोनसत्वरूपहेतुव्यावृत्तिरितिचेत्॥तर्हितेतदरविंदमधिकरणवि-
शेषापेक्षयामदमदात्मकमनेकांतमित्यत्वयदृष्टांतत्वंनवतैवप्रतिपादितमितिसंतोष्टव्यमा-
युष्मता॥उदाहृतवाक्येनापिसम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्राणांमोक्षकारणत्वमेवनसंसारकारण-
त्वमिति॥विषयविभागेनकारणैकांतंप्रतिपाद्यतेसर्ववाक्यंसावधारणमितिन्यायात्॥एवं
प्रमाणमिदमनेकांतात्मकंवस्तु॥नयाविज्ञातोननुकोयंनयोनामाभिधीयते॥प्रमाणगृहीता-
र्थैकदेशग्राहीप्रमातृनिप्रायविशेषः॥तत्रयोज्ञातृरभिप्रायइत्यभिधानात्॥सनयः संक्षेपि-
णद्विधाद्रव्यार्थिकनयःपर्यायार्थिकनयश्चेति॥तत्रद्रव्यार्थिकनयःद्रव्यपर्यायरूपमे-
कानेकात्मकमनेकांतंप्रमाणप्रतिपन्नमर्थंविभज्यपर्यायार्थिकनयविषयस्यानेकस्वभाव
र्जनाभावेनावस्थानेमन्यमानोनानुजानन्॥स्वविषयंद्रव्यमनेदमेवव्यवहारयतिनयांतरविषयमपेक्ष
मन्यइत्यभिधानात्॥यथासुवर्णमानयेतिप्रेरितस्तत्रद्रव्यार्थिकनयाभिप्रायेणसुवर्णद्रव्यमानयति॥न
चोदनायांकटकंकुंडलंकेयूरंचोपनयमनुपपद्यमानंतदाकृतीनवतिसुवर्णरूपेणकटकादीनांनेदा-

मात्र

भावात्॥द्रव्यार्थिकनयमुपमृज्यनीकृत्यप्रवर्त्तेमानपर्यायार्थिकनयमवलंब्यकुंडलमानयेत्युक्ते
नकटकादीप्रवर्त्तेतेकटकादिपर्यायात्॥कुंडलपर्यायनिष्पत्तात्॥ततोद्रव्यार्थिकनयाभिप्रायेण
सुवर्णंस्यादेकमेवपर्यायार्थिकनयाभिप्रायेणस्यादनेकंमेवऋजुमेणिनयविशिष्टत्वात्॥ततोद्र
व्यार्थिकनयाभिप्रायेणसुवर्णंस्यादेकमेवपर्यायार्थिकनयाभिप्रायेणस्यादनेकंमेवऋजुमेणिन
कमनेनयाभिप्रायेणस्यादेकंचयुगपदुभयनयाभिप्रायेणस्यादवक्तव्यंयुगपत्॥प्रापितनयभेद्ये
नविविक्तस्वरूपयोरेकत्वानेकत्वयोर्विमर्शसंनवात्॥नहियुगपदुपनतेनज्ञाद्वयेनघटस्यप्र-
धानभूतयोरूपवत्त्वमवत्वयोर्विविक्तस्वरूपयोः॥प्रतिपादनेज्ञाक्यंतदेतदवक्तव्यस्वरूपंतत्त
दभिप्रायेरूपनतैरेकत्वादिनासमुचितंस्यादेकमवक्तव्यंस्यादनेकमवक्तव्यंस्यादेकानेकमव
क्तव्यमितिस्यात्॥सैषानयविनियोगपरिपाटीसप्तनंगीत्युच्यते॥नंगज्ञाद्यस्यवस्तुस्वरूपनेदवाच
कत्वात्तत्प्राप्तानांनंगानांसमाहारः॥सप्तनंगीतिसिद्धेः॥ननैकत्रवस्तुनिसप्तनंगानांकश्चंसंनवइ-
तिचेत्॥यथैकस्मिन्नप्रूपवानुघटःरसवानुगंधवानुस्पर्शवानितिएकत्रव्यवहारनिबंधना
रूपवत्त्वादिरूपनेदाःसंनवंतीतितथैवेतिसंतोष्टव्यमायुष्मतापुनरेवपरमद्रव्यार्थिकनया-
भिप्रायविधयः॥परमद्रव्यंसत्तानेदेनैकमेवाद्वितीयंब्रह्मनेहनानास्तिकिंचनसद्भेदेनचेतना-

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

नामचेतनानांनेदाभावात्।।नेदंतुसद्विलक्षणत्वेनतेषांममत्वप्रमंगात्।।ऋजुसूत्रनयस्यवरमयर्थ
यार्थिकः।।सहिसूतत्वनविष्यत्त्यांभयरामृष्टंशुद्धप्रवर्त्तमानकालावच्छिन्नंवस्तुस्वरूपंयरामृशः।
तितन्नयानिप्रायेणबोधनिप्रायेणकलसिद्धिः।।एतेनयानिप्रायः।।सकलस्वविषयाशेषात्मक
मनेकांतंप्रमाणविषयंविनप्यवहारयंतिस्यादेकमेवद्रव्यमात्मनावस्तुसन्नस्तुनानास्पान्नाव
पर्य्यायात्मनानेकमितितदेतत्प्रतिपादितमाचार्यसिमंतनद्रस्वामिनिः।।अनेकांतोप्यनेकांतः प्रम
णनयसाधनः।।अनेकांतःप्रमाणंतेकांतोर्पितान्नयात्।।इति।।अनियतानेकधर्मवद्व
स्तुविषयत्वात्।।प्रमाणस्यनियतैकधर्मवद्वस्तुविषयत्वान्नयस्यदेनामाहैतीमरणीमुलं
घ्यसर्वथैकमेवाद्वितीयंब्रह्मानेहनानास्तिकिंचनकश्चिदपिनानेत्यायहः।।स्यात्।।तदेतदणीयः
एतत्प्रतिपादकमपिवचनमागमाभासः।।प्रत्यक्षेणप्रसिद्धेनिदातयैलेनिदेत्यादिनैगमेनैचबाधित
विषयत्वात्सर्वथानेदएवनकश्चिदप्यनेदइत्यत्रापैकमेवविज्ञेयं।।सद्रूपेणापिनेदेसतः।।अर्थक्रि
याकारित्वलक्षणंनवात्।।ननुप्रतिनियताभिप्रायगोचरतयाएवमात्मनांपरस्परंसाहचर्यानपेक्षायां
मिथ्यात्वतानामेकत्वादीनांधर्माणांसाहचर्यलक्षणमुदायोपिमिथ्यैवेतिचेत्तदेगीकुर्म्महेपरस्प २६
रोपकार्य्योपकारकभावंविनासतंत्रतयानैरपेक्षापेक्षायांयटस्वभावविमुक्तंतंत्रममूहस्वभावतनि

नेकत्वा

रपेक्षाणांद्यर्थक्रियावदेकत्वानामर्थक्रियायोमामर्थीभावात्कश्चिन्मिथ्यात्वस्यापिसंभवात्तदुक्त
मामप्तमीमांसायांस्वामिसमंतनद्रेणाचार्येणमिथ्यासमूहोमिथ्येकांततास्तिनः।।निरपेक्षानय
यामिथ्यासापेक्षावस्तेर्थक्रदिति।।१।।ततोनयप्रमाणान्यांवस्तुसिद्धिरितिसिद्धं।।सिद्धांतःप
र्य्यप्तिमागमप्रमाणं।।१।।इतिश्रीमद्वर्द्धमाननद्दारकआचार्यगुरुकारुण्यसिद्धसारस्वतोदयश्री
मदनिनंदनधर्मभूषणाचार्यविरच्यतोयंन्यायदीपिकायांमागमप्रकाशः समाप्तः।।समाप्तचेयं
न्यायदीपिकाशुभंभवतुः।। ।।लेखकपाठिकचिरंजीयात्।।शुभंभवतुः।।